Adiwasi Satpuda Shikshan Prasarak Mandal, Dhadgaon Sanchalit,
Maharaj Janardan Poharya Valvi Arts, Commerce and Shri. Vishnu Krishna Kulkarni Science College, Dhadgaon,
Tal. Akrani, Dist. Nandurbar (M.S.) 425414

IQAC

Prin. Dr. H. M. Patil
Chairperson
9404881540
hmpatil40@gmail.com

E-mail Id : mjpv.iqac@gmail.com
Track Id : MHCOGN12187
NAAC ACCREDITED C++

Prof. Suresh S. Patil
Coordinator
9403087581
sureshpatildhd.sp@gmail.com

Outward No. /2017-2018 Date :

Research Publications 2017-18

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
Fishing Activities & ethnobotanical notes on Bhil tribes from Nandurbar District Maharashtra India	Dr. H. M. Patil	Botany	Ajanta Publication	2017	2277-5730
Ionic Liquid: Catalyst for synthesis of fluorinated Spiro [Indole - Thiazolidones] as an Antihistamic	Mr. A. V. shinde	Chemistry	Ajanta Publication	2017	2277-5730
"हिंदी भाषा का महत्व वैशविकरण के विशेष परिप्रेक्ष मे"	Dr. M.H. Patil	Hindi	International R. Journal of Printing Area	2017	2394-5303
"काला पहाड उपन्यास मे जनजातीय जीवन"	Dr. M.H. Patil	Hindi	Vidhyavarta	2018	2319-9318
Sardar Sarovar Bandh M.P., Guj. Maha. Ke Vishes Sandarbh me	Dr.V. G. Gonekar	Geography	IJRAR	2017	2359-5138

Satpuda Shikshan Prasarak Mandal's Adivasi
Maharaj J P Valvi Arts & Science College Dhadgaon Tal.Akrani Dist.Nandurbai 425 414

PRINCIPAL
A.S.S.P.Mandal's
Maharaj J.P.Valvi Arts,Comm.,&
Shri.V.K.Kulkarni Science College
Dhadgaon Tal Akrani Dist Nandurbar

Scanned with OKEN Scanner

"Dr. Babasaheb Ambedkaranchya Shaikshanik Vicharatun Zaleli Samajik Kranti	Dr. S. R. Mahale	Marathi	International Journal of Research And Developmen t	2018	2230-9578
"Bhumilanya Bahinabai Chaudhari Yachya Kavyateel Gramin Krushi Darshan"	Dr. S. R. Mahale	Marathi	International Journal of Research And Developmen t	2018	2230-9578
Assessment of Ground water quality analysis in the vicinity of A dumping sites at Beed, Dist. Beed (M.S.) India	Dr.S.E. Shinde	Zoology	Journal of research and development	2018	2230-9578
Language and diction in kamla Das"s Poetry	Dr.B.G.Pa war	English	Vidhyavarta Publication	2018	2319-9318
Aadivasi swatantryvir Gumansing Naik	Dr.K.A.Pa wara	History	International Journal of Printing Area	2018	2394-5303
Bharataatil aadivasi chalicha abhyas	Mr. A.S. Rathod	Political Science	Atharva publication	2018	NA

PRINCIPAL
A.S.S.P.Mandal's
Maharaj J.P.Valvi Arts,Comm ,&
Shri.V.K.Kulkarni Science College
Dhadgaon Tal Akrani Dist Nandurbar

Satpuda Shikshan Prasarak Mandal's Adivasi • Maharaj J.P.Valvi Arts & Science College Dhadgaon Tal.Akrani Dist.Nandurbar 425 414

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

VOLUME - VI ISSUE - III JULY-SEPTEMBER- 2017 AURANGABAD

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - **4.205**
www.sjifactor.com

✦ EDITOR ✦

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Editor : Vinay Shankarrao Hatole

Dr. S. K. Omanwar Professor and Head, Physics, Sat Gadge Baba Amravati University, Amravati.	**Dr. Rana Pratap Singh** Professor & Dean, School for Enviromental Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University Raebareily Road, Lucknow.
Dr. Shekhar Gungurwar Hindi Dept. Vasantrao Naik Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.	**Dr. P. A. Koli** Professor & Head (Retd.), Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur.
Dr. S. Karunanidhi Professor & Head, Dept. of Psychology, University of Madras.	**Prof. Joyanta Borbora** Head Dept. of Sociology, University, Dibrugarh.
Dr. Walmik Sarwade HOD Dept. of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.	**Dr. Manoj Dixit** Professor and Head, Department of Public Administration Director, Institute of Tourism Studies, Lucknow University, Lucknow.
Prof. P. T. Srinivasan Professor and Head, Dept. of Management Studies, University of Madras, Chennai.	**Dr. Shankar Ambhore** HOD Economics, Smt. Dankuwar Mahila Mahavidyalaya, Jalna.
Dr. P. Vitthal School of Language and Literature Marathi Dept. Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.	**Dr. Jagdish R. Baheti** H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy, Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.
Dr. Sadique Razaque Univ. Department of Psychology, Vinoba Bhave University, Hazaribagh, Jharkhand.	**Prof. Ram Nandan Singh** Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.
Dr. Gajanan Gulhare Asst. Professor Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Amravati.	**Dr. Madhukar Kisanrao Tajne** Department of Psychology, Deogiri College, Aurangabad.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004 (INDIA) Contact : (0240) 6969427, Cell : 9579260877, 9822620877 E-mail : anandcafe@rediffmail.com, info@ajantaprakashan.com, Website :www.ajantaprakashan.com

CONTENTS

Sr. No.	Author Name	Title	Page No.
		ENGLISH	
1	**Anirudh Sakhare** **Dr. Sarje S. K.**	A Study of Female Protagonist in Manju Kapur's, "A Married Woman"	1-4
2	**Dr. Bappasaheb H. Maske** **Deepak Pandey**	A Comparative Study of Personality and Psychological Variables Team Sports and Individual Sports Boys	5-9
3	**Phramaha Theerawat Kamonviboon** **Dr. B. N. Kurhade**	The Form of Human Resource Development According to Buddhism	10-19
4	**Mr. Siddiqui Mohammed Faizanuddin** **Prof. Milind M. Darade**	A Review on Factors Affecting Labor Efficiency in Construction	20-26
5	**Shaikh Md. Sharfuddin Md. Yousuf**	Effect of Learning Style of Ninth Standard Students of Urdu Medium Schools	27-35
6	**Shaikh Irfan** **Shaikh Y. H.**	75 Ton Cutting Machine's Noise Power Spectrum	36-43
7	**Mr. Shirsat Harichand S.**	Searching Forinner Voices of Women in the Novel Inside the Haveli & BI- Lingual Film Astitva	44-47
8	**Dr. Smt. Jadhav Leela Dodha**	Existing Level of Technology in Power Loom Industries with Special Reference to Malegaon City	48-53

9	**Mr. Mahesh Dhembare** **Dr. Dayanand R. Kamble**	A Study of the Effect of Facilities and Attitude of Students towards Sports on the Performance of Basketball Players Under Solapur University	54-62
10	**Manisha Sharma**	The Diverse Illumination States, Background Conditions & Color Information: A Unified Approach for Face Recognition	63-69
11	**Prof. Dr. B. V. Dakore** **Mrs. Painjane R. M.**	A Study on "Growth of E-Commerce" - A Sign of Development in Indian Economy	70-76
12	**Dr. M. S. Waghmare**	Soft Skills and the Employability of IT Students	77-81
13	**Prof. Sharda P. Bhudhwant**	New Tax Relating in GST	82-85
14	**Dr. V. G. Shinde**	Sustainable Development in India - A Judicial Perspective	86-91
15	**Mrs. Dhakane Sunita H.** **Dr. Pawan Kumar Verma**	FDI in India's Multi Brand Retail – Boon or Bane	92-97
16	**Mr. Sachin Abaji Borde**	Access to Digital Resources in Library	98-102
17	**Sudarshan Bhaware**	The Dalit Feminist Consciousness in Urmila Pawar's Aaydan	103-108
18	**Dr. Sunil G. Deodhar**	A Study on Select Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar	109-113
19	**Mr.Anil B. Gaikwad** **Dr. Balasaheb S. Garje**	A Socio-Legal Study of Prison System and its Reforms in India	114-118
20	**Mr. Dayanand Poojary** **Dr. Balasaheb S. Garje**	Cyber Crime and Security	119-123
21	**Mr. Gopalakrishnan B.** **Dr. Balasaheb S. Garje**	Violation of Women Human Rights in India	124-126
22	**Prof. Kiran Sadhu Suryawanshi**	Social Media Optimization	127-133

23	**Dr. Suresh B. Bijawe**	Raja Rao's Envisions the Matri - Shakti or Mother - Principle in His Novels	134-138
24	**Mr. Farhath Ali**	A Study of Environmental Awareness among D.Ed and B.Ed Student Teachers of MANUU	139-146
25	**Dr. Balasaheb Sagade**	A Critical Analysis of Kiran Desai's Novel 'The Inheritance of Loss'	147-151
26	**H. M. Patil**	Fishing Activities and Ethnobotanical Notes on Bhil Tribes from Nandurbar District, Maharashtra, India	152-155

'अजिंठा' या त्रैमासिकात प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत.
तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वत: लेखकावर राहील. हे नियतकालिक मालक मुद्रक प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर ॲण्ड प्रिंटर्स जयसिंगपूरा विद्यापीठ गेट औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

26

Fishing Activities and Ethnobotanical Notes on Bhil Tribes from Nandurbar District, Maharashtra, India

H. M. Patil
Department of Botany, Maharaj J. P. Valvi A. Comm. and Shri V. K. Kulkarni Sci. College Dhadgaon, Dist: Nandurbar.

Abstract

The Bhil tribe is among the prominent tribes in Nandurbar, a tribal dominated district of Maharashtra. Forest resources and fishing activities are the major part of their livelihood. The present communication is an attempt to document the ethnobotanical knowledge about their fishing practices in their region.

Keywords: Piscicidal plants, ethnobotanical knowledge, Nandurbar, Bhils,

Introduction

Nandurbar is one of the tribal dominated disticts in the Maharashtra. Bhils,Pawra,Mawchi,Konkana,Dhanka,etc.,are the prominent tribes inhabiting in the district. Among them Bhils are dominated in four tahsils viz. Taloda,Navapur,Shahada,and Nandurbar of the district. Apart from agriculture they are dependent on forestry and the fishing for their livelihood. The fishing activity is the year round activity of tribal for gathering food. The ethnobotanical studies are conducted by the author to document this traditional knowledge .The results of these expeditions were published (Patil H.M. & BhaskarV.V.,2005; Patil H.M. V.V. & Bhaskar,2006;Patil,H.M.,2011).

The workers from the different part of the countries have also documented about the plant species employed in fishing activities (Joshi,Prabhakar,1995;Lamba,1970;Pal D.C. & Saren A.M. 1986;Verma et.al 1995;Vivek Kumar & Sikarwar, 2003)

The present communication is embodied with the ethnobotanical knowledge gathered during the surveys from 2010 till the date. Plant species are listed in Table 1. and arranged alphabetically with correct botanical names, local name in parenthesis ,family, plant part used and the frequency of utilization while in the same order plant species used for piscicidal activities were listed Table 2.

Fishing Related Ethnobotanical Notes

Nandurbar district lies in the Northern part of Maharashtra, bordering the Gujrat in the West and the Madhya Pradesh in the Northern side. The area receives annual rainfall around 801mm.Fish production the districts is around 870 Tones in 2016-17 (Anonymous,2017). Apart from the modern techniques of fishing the tribals preferred traditional means to collect the fishes like, nets, hooks, baskets, fish traps etc.,made of Dendrocalamus strictus and Bambusa arundinacea. Fishing boats are prepared from wood of Gmelina arborea Roxb,while dried fruits of Lagenaria siceraria (Molina.)Standl. are used for fishing pots and these are also employed in providing buoyancy to the net in the water. Seed surface fibres of two Gossypium species in the Table 2 are used for net making. Fishing string and fishing net are often blackened to increase longevity by leaf decoction of Psidium gujava L. and rarely by kernel oil from Anacardium occidentale L.(Table 2).

Using of piscicidal plants by the tribals is the easiest way of fishing. That remarks the sound knowledge about plant species and their uses.The barks and roots are available round the year. Some herbs are directly used as a whole or as a dry powder. The knowledge about decoction or paste either from leaves, stems, stem barks, roots, fruits or seeds of specific plant species were employed for such piscicidal activity is listed in Table.There are about 18 angiospermic plant species belonging to 15 families in piscicidal activities listed (Table 1).Among them 9 families belongs to polypetalae, two of gamopetalae of dicotyledonous and two of monocotyledonous.

Conclusion

Traditional knowledge of the Bhil tribe about the plant species is note worthy and it is to be documented and tested further for certain interactions with the different fishes and the poisoning effect in the food quality.

Table -: 1. Plant species used in Piscicidal activities by Bhil tribe of Nandurbar district of Maharashtra, India

Sr No	Botanical name(Local name)	Family	Plant parts used	Frequency of utilization
1	Acacia auriculiformis A.Cunn.ex Beth.(Awali)	Mimosaceae	Fruit	Often
2	Acacia pinnata (L.) Wild. (Chilar)	Mimosaceae	Stem bark	Often
3	Balanites aegyptica (L.) Del.	Balanitaceae	Stem bark	Often
4	Butea monosperma (Lamk.)	Poaceae	Stem bark	Frequently

	Taub.(Palas,Khakara)			
5	Cassia auriculata L.(Awali)	Caeslpiniaceae	Stem bark	Frequently
6	Cassine alberns (Retz.)Kosterm.	Celastraceae	Stem bark	Rarely
7	Catunaregam spinosa (Thunb.)Tiruvengadum. (Gavimal)	Rubiaceae	Fruits	Rarely
8	Erythrina suberosa Roxb. (Pangara)	Burseraceae	Stem bark	Frequently
9	Garuga pinnata Roxb.(Kakad)	Burseraceae	Stem bark	Often
10	Holarrahena pubescens (L.) Wall.(Dudhkuhdi)	Apocynaceae,	Fruit	Frequently
11	Madhuca longifolia (Koen.)MacBride.var. latifolia (Roxb.)Chevaleir.(Mahu)	Sapotaceae	Stem, seeds	Often
12	Milletta extensa Benth.(Aagri)	Papilionaceae	Roots	Rarely
13	Schleichera oleasa (Lour.) Oken. (Kusum)	Sapindaceae	Stem bark	Rarely
14	Spilanthus calva D.C. (Akkalkara)	Asteraceae	Whole plant	Rarely
15	Sterculia urens Roxb. (Kadai)	Sterculiaceae	Leaves	Rarely
16	Terminalia crenulata Roth. (Ragart roda)	Combretaceae	Stem bark	Rarely
17	Veronica anagallis-aquatica L.(Feshi)	Scrophulariaceae	Leaves	Rarely
18	Xanthium strumarium L. (Landgea,Kutri)	Asteraceae	Roots	Frequently

Table 2. Different plant species in fishing activities by Bhil tribe from Nandurbar district.

Sr. no	Botanical name (Local name)	Family	Plant part used	Frequency of utilization
1	Agave vera-cruz Mill. (Ghyapat)	Agavaceae	Leaf fibres	Often
2	Anacardium occidentale L. (Kajuamba)	Anacardiaceae	Kernel oil	Rarely
3	Bambusa arundinancea (Retz.)Willd. (Bamboo)	Poaceae	Stem	Often
4	Dendrocalamus strictus L.(Bamboo)	Poaceae	Stem	Often
4	Gmelina arborea Roxb.(Sivan)	Verbenaceeae	Wood	Rarely
5	Gossypium herbeaceum L.,(Dev kapus)	Malvaceae	Seed fibres	Often
6	Gossopium hirsutum L.(Kapus)	Malvaceae	Seed fibres	Often
7	Lagenaria siceraria (Molina.)Standl. (Dudhi)	Cucurbitaceae	Fruits	Often
8	Psidium gujava L.(Peru)	Myrtaceae	Leaves	Frequently

References

- **Anonymous,2017**. C.S.O.Nandurbar District.
- **Cook ,T,(1965)**.The Flora Of Presidency Of Bombay ,(Bishan Singh Mahendra Pal Singh,Dehra Dun).
- **Joshi Prabhakar,1995**. Ethnobotany of Primitive Tribes in Rajasthan. Printwell. Jaipur,India.
- **Lamba,S.S. 1970**. Indian Piscicidal Plants. Econ. Bot. 24(2):134-136.
- **Pal D.C and Saren A.M .1986**.Some Plants Used By The Tribals Of India For Poisoning or stupefying Fishes. J.Econ.Taxon.Bot.8(1);13-16.
- **Verma,S.K. Shrivastava D.K. & Pandey A.K. 1999**. Ethnobotany Of Santhal Pargana. Narendra Publishing House Delhi.
- **Vivek Kumar and Sikawar 2003**,Plants Used As Fish Poison By Tribals Of Srguja District Chattisgarh ,India Ethnobotany 15;87-89.
- **Patil H.M, 2011**.Ethanobotonical Note Of Satpura Hills Of Nandurbar District Maharashtra India. Reaseach Journal Of Recent Sciences ,Vol.1(ISC-2011)326-328.
- **Patil H M and Bhaskar V V(2006)**. Medicinal Knowledge System Of Tribals Of Nandurbar District Maharashtra ,Indian Journal Of Traditional Knowledge CSIR,5(3),327-330
- **Patil H.M and Bhaskar VV (2006)** Medicinal Uses Of Plants By Tribal Medicine Men Of Nandurbar District In Maharashtra .Natural Product Radiance CSIR 5(2),125-130

27) श्री संत तुकाराम महाराजांच्या प्रभावळीचे वारकरी संप्रदायातील स्थान व महत्व || 122
प्रा. डॉ. शेटे देविदास मल्हारी, जि. अहमदनगर

28) माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत विद्यार्थियों के समायोजन का तुलनात्मक अध्ययन || 125
डॉ० मंजूषा अवस्थी, लखनऊ

29) ग्रामीण विकास एवं गरीबी उन्मूलन मे गैर–सरकारी संगठन की भूमिका || 130
डॉ. आयशा अहमद–डॉ. महेन्द्र शर्मा, दुर्ग (छ.ग.)

30) वेदों के अर्थबोध में आचार्य यास्क का योगदान || 132
पुष्पलता, मुज़फ्फरनगर

31) रंगभूमि उपन्यास:औद्योगिक समस्या एवं सामाजिक संघर्ष || 138
डॉ. जुगल किशोर कुजूर, जिला–सरगुजा छ०ग०

32) डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों में अभिव्यक्त रिश्तों की घूटन || 143
प्रा. भगवान बाबूराव भालेराव, जिला जलगाँव (महाराष्ट्र)

33) नई सदी के साहित्य में शरणार्थी विमर्श || 147
नीता दौलतकर, धारवाड

34) मानवतावादी दृष्टिकोण और भारतरत्न-डॉ. भीमराव रामजी अंबेडकर || 149
डॉ. आर. के. जाधव, जिला धुलियाँ (महाराष्ट्र)

35) हिंदी साहित्य में नारी विमर्श || 151
प्रा. संजय प्रल्हाद महाजन, जि. जलगाँव (महाराष्ट्र)

36) हिंदी भाषा का महत्व:वैश्वीकरण के विशेष परिप्रेक्ष्य में || 154
डॉ. मनोहर हिलाल पाटील, जि. नंदूरबार (महाराष्ट्र)

37) डॉ. कुँअर बेचैन की ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिक चिंतन || 158
प्रा. डॉ. महेंद्र जयपालसिंह रघुवंशी, नंदुरबार (महाराष्ट्र)

38) समकालीन ग़ज़लकार कुँअर बहादुर सक्सेना की ग़ज़लों में सामाजिक संवेदना || 160
डॉ. संजय विक्रम ढोडरे, धुले, ता. जि.-धुले

39) हिन्दी दलित आत्मकथा लेखन:एक विमर्श || 163
डॉ० सियाराम, औरैया (उ० प्र०)।

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

36

हिंदी भाषा का महत्व:वैश्वीकरण के विशेष परिप्रेक्ष्य में

डॉ. मनोहर हिलाल पाटील
(हिंदी विभाग प्रमुख)
महाराज ज. पो. वळवी कला, वाणिज्य व
श्री वि.कृ.कुलकर्णी विज्ञान महाविदयालय,
धडगांव, तह. अक्राणी जि. नंदूरबार (महाराष्ट्र)

****

वैश्वीकरण एक व्यापक अवधारणा है, जिसकी कड़ी में एक व्यक्ति दूसरे व्यक्ति से जुड़ता है, एक समाज दूसरे समाज से और एक देश पूरे विश्व के साथ संबंध स्थापित करता है इस प्रकार वैश्वीकरण वह प्रक्रिया है, जिसमें सभी गुजरते है वास्तव में आदान प्रदान की प्रक्रिया का नाम ही वैश्वीकरण है। भाषा साहित्य निर्माण का एक महत्वपूर्ण साधन हैं। हर भाषा में साहित्य लिखा जा रहा है, वैश्वीकरण के इस दौर में भारत की राजभाषा का प्रतिनिधित्व करती हिंदी में जो साहित्य लिखा जा रहा है, वह भारत की संस्कृति, सभ्यता, आचार-विचार, दशा-दिशा, साहित्य का प्रतिबिंब हैं।

स्वतंत्रता के पश्चात् से संविधान में हिंदी को राजभाषा का दर्जा प्राप्त है, क्योंकि यह सदियों से देश की संपर्क व राष्ट्रभाषा ही रही है। मुस्लिम शासकों ने इसे प्रचारित कर इसका क्षेत्र बंगाल एवं आसाम तक पहुँचा दिया था। खिलजी वंश के शासनकाल में हिंदी निरंतर प्रगति के पथ पर अग्रसर थी और यह नगरों एवं कस्बों की संपर्क भाषा बनती जा रही थी। अलाउद्दीन खिलजी में दक्षिण में देवगिरी पर आक्रमण कर उसे अपने अधीन कर हिंदी का प्रचार–प्रसार तक दक्षिण भारत त फैला दिया। मध्यकाल में भक्ति–आदोंलन ने हिंदी को भारत के कोने–कोने तक फैला दिया था। आज भी यह देश की संपर्क व सशक्त राष्ट्रभाषा है। आप देश के किसी भी क्षेत्र से संबंधित हों अर्थात् ईटानगर, आईजोल से लेकर कच्छ और कश्मीर से लेकर कन्याकुमारी पर्यंत आप कहीं भी संवाद कर सकते हैं। तमिलनाडू जैसे राज्यों में हिंदी–विरोध की लहर के बावजूद हिंदी समझने और बोल पाने में कोई कठिनाई नहीं है।

२०११ की जनगणना के अनुसार हिंदी बोलने वालों की संख्या ५५ करोड से ऊपर है, आगामी जनसंख्या में इसमें और भी वृध्दि होने की अपार संभावना है। देश में हिंदी तथा भारतीय भाषाओं के समाचार–पत्र सर्वाधिक पढे जाते है, जबकि अंग्रेजी वाले समाचार–पत्र शहरों, नगरों, महानगरों, दिल्ली, मुंबई, कोलकत्ता व मद्रास आदि तक ही सीमित है। रीडरशिप सर्वे २०१० की रिपोर्ट के अनुसार हिंदी समाचार–पत्र 'दैनिक जागरण' सभी प्रांतों में उत्सुकता के साथ पढा जाता है। इस समाचार–पत्र के पाठक लगभग करोड है। अंग्रेजी के पाठकों की संख्या इनसे काफी कम है। हिंदी से संबंधित पुस्तको की मॉग भी लगातार बढ रही है। "३० जनवरी २०१० से ७ फरवरी २०१० तक प्रगति मैदान दिल्ली में संपन्न १९ वॉ विश्व पुस्तक मेला इसका प्रत्यक्ष साक्षी है इस रिपोर्ट के अनुसार श्री. नरेंद्र कोहली का महाभारत पर आधारित उपन्यास 'महासमर' जो नौ खंडों में है और उसका मूल्य भी काफी है, बावजूद इसके बहुत बिका। हिंदी के पाठक इस मेले में बहुत संख्या में आए।" हिंदीभाषा का महत्व इन महापुरुषों के विचारों से स्पष्ट हो जाता है। पंडित जवाहरलाल नेहरु के अनुसार "हिंदी एक जानदार भाषा है वह जितनी बढ़ेगी देश का उतना ही लाभ होगा।" जाकिर हूसैन के अनूसार "हिंदी देश की एकता की कड़ी है।"

हिंदी पुस्तकों की बढती मॉग और बाजार की वास्तविकता को देखते हुए मेले में पेंग्विन पब्लिशर्स प्रकाशन को हिंदी–पुस्तकों का अलग से स्टाल लगाना पडा। नैशनल बुक ट्रस्ट की रिपोर्ट के अनुसार हिंदी प्रकाशनों एवं प्रकाशकों का इस विश्व पुस्तक मेले में काफी विस्तार दिखाई दिया। वाणिज्य/व्यवसाय, विज्ञापन आदि में हिंदी आगे आ रही है। रेडियो दूरदर्शन टी.वी. आदि चैनलों में हिंदी लोकप्रिय है। परंतु उच्च शिक्षा, तकनीकी शिक्षा मेडिकल शिक्षा, व्यावसायिक शिक्षा आदि क्षेत्रों में अब

भी अँग्रेजी हावी है, उसका वर्चस्व बढ रहा है। इंटरनेट आदि में अँग्रेजी का ही बोलबाला है।

न्यायलयों में सारा कार्य अँग्रेजी भाषा में हो रहा है, खासकर उच्च न्यायलयों में निर्णय सुनवाई अँग्रेजी में ही होती है। सर्वोच्च न्यायालय में हिंदी का कहीं नाम भी नहीं अपितु वहाँ का सारा काम और निर्णय आदि अँग्रेजी में ही होता है। साधारण जनता के लिए न्याय भी निज भाषा में मिल पाना असंभव है। आखिर राष्ट्रभाषा के साथ यह लक्षपात कब तक चलेगा? आज सभी स्कूलों में प्राथमिक स्तर से ही अँग्रेजी पढने एवं पढाने की कवायद जोरों पर हैं लेकिन एक निर्धन व्यक्ति, जिसकी आय उम्मीद से भी कम है, वह इन स्कूलों में अपने बच्चों को पढाने में असमर्थ है। आज भारत में यह स्थिति है कि सभी राजकाज के कार्य हिंदी के बजाय अँग्रेजी में हो रहे हैं। सभी सरकारी या गैरसरकारी कार्यालयों में भी अँग्रेजी का प्रभुत्व है। केंद्र तथा राज्य सरकारों के मध्य आदान—प्रदान और संपर्क की भाषा अँग्रेजी ही है। वास्तव में राजभाषा हिंदी का प्रयोग राजकाज में, प्रशासन में, कार्यालयों में कम ही होता है।

विश्व के विभिन्न देश अपना राजकाज व सरकारी काम अपनी भाषा में ही करते हैं। जापान जैसा तकनीकी विकसित देश अपने विकास का श्रेय अपनी भाषा को देते हैं। इधर हमारे देश और हमारे आदरणीय मंत्री जो हिंदी में शपथ लेने में संकोच करते है और घबराते हैं। मई २००९ के लोकसभा चुनावों में केंद्र सरकार के शपथ—ग्रहण के समारोह में अधिकांश मंत्रियों ने अँग्रेजी में ही शपथ ग्रहण की है। अभी हाल में १३ अगस्त २०१० को लोकसभा में हिंदी के नाम पर जो हंगामा हुआ, वह काफी शर्मनाक था। इससे तो विदेशों में हिंदी की स्थिती अच्छी है। हिंदी का वैश्विक विस्तार हो रहा है।

जुलाई २००९ में न्यूयार्क में विश्व हिंदी सम्मलेन हुआ और वह भी संयुक्त राष्ट्रसंघ के मुख्यालय में, जिसका उद्घाटन संयुक्त राष्ट्रसंघ के महासचिव ने किया। अब वहाँ प्रवासी भारतीयों में हिंदी के प्रचार—प्रसार के लिए २००९ में न्यूयार्क में युवा हिंदी संस्थान की स्थापना हुई है। इसी संस्थान के तत्वाधान में अमेरिका के अटलांटा जार्जिया राज्य में जून १९ से २८ जून २०१० के बीच दस दिन का शिबिर लगाया गया, जिसमें १०० प्रतिनिधियों ने भाग लिया। इस कार्यक्रम को जहाँ एक ओर अमेरिकी सरकार की आर्थिक सहायता प्राप्त है, वहीं दूसरी ओर अमेरिका के प्रतिष्ठित विश्वविद्यालयों एवं शोध—संस्थानों का सहयोग प्राप्त है।

हिंदी का वैश्विक विस्तार करने के लिए वर्धा स्थित महात्मा गांधी अंतर्राष्ट्रीय विश्वविद्यालय भी सक्रिय है। हिंदी को विश्वभाषा बनाने के लिए यह विश्वविद्यालय विदेशों के विश्वविद्यालयों और संस्थानों में हिंदी और हिंदी माध्यम से विभिन्न अनुशासनों के अध्ययन और अनुशीलन के लिए समन्वयक की भूमिका निभाने से सचेष्ट है। इस विश्वविद्यालय में विश्वभर में फैले हिंदी पाठकों और अध्येताओं के लिए भारतेंदुयुग से विश्वविद्यालय की यह वैबसाइट इंटरनेट पर हिंदी साहित्य की वैश्विक उपलब्धता का प्रतिनिधित्व करती है। हिंदी को विश्वभाषा से संयुक्त राष्ट्रसंघ की एक भाषा बनाने के लिए महत प्रयास करने की जरूरत है।

अमेरिकी सरकार ने हिंदी को एक महत्वपूर्ण भाषा के रूप में स्वीकार किया है। परिणामत: सभी सरकारी स्कूलों में विदेशी भाषा के रूप में हिंदी को पढाने के द्वार खोल दिए है। वहाँ की सरकार के अनुसार भविष्य में भारत के साथ अंतरराष्ट्रीय व्यवसाय और राजनीतिक संबंधों के संदर्भ में हिंदी का महत्व बहुत अधिक है। अमेरिकी सरकार में द्विभाषी लोगों की माँग बढ रही है। एक अन्य समाचार रिपोर्ट के अनुसार हंगरी में भी हिंदी का प्रचार—प्रसार तेजी से बढ रहा है। हंगरी में हिंदी सीखने वाले मूलत: हंगरी भाषी हैं। वे किसी भी वर्ग—क्षेत्र से संबंधित हो सकते हैं। चिकित्सक इंजीनियर, महिलाएँ, छात्र और बुजुर्ग भी हिंदी सीखने आते हैं। हंगरी स्थित इंडो—यूरोपियन लिंग्विस्टक संस्थान में हिंदी पढाने वाली मारिय नैज्यैशीका का कहना है कि भारत सरकार और पी एच.डी. करने के लिए अभी छात्रवृत्ति अपेक्षानुस

कम है। भारतीय साहित्य हंगेरियन में उपलब्ध है और हंगरी का साहित्य भी बडे पैमाने पर हिंदी अनुवाद में सरलता से उपलब्ध हो जाता है। स्वयं मारिया पिछले २५ वर्षे से हिंदी और भारत से जुडी हुई है।

१९९८ से पहले मातृभाषियों की संख्या की दृष्टि से विश्व में सबसे अधिक बोली जानेवाली भाषाओं के जो ऑकडे उपलब्ध हुए, उनमें से हिंदी को तीसरा स्थान प्राप्त हुआ। केंद्रीय हिंदी संस्थान के पूर्व निर्देशक प्रो. महावीरसरन जैन ने यूनेस्को की टेक्नीकल कमेटी फार द वर्ल्ड लैंग्वेजिज को ऑकडों एवं तथ्यों के आधार पर सिध्द किया कि विश्व में चीनी भाषा के बाद हिंदी दूसरें स्थान है। अमेरिका में सन् १९१३ और १९१५ के मध्य गदर पार्टी की स्थापना के समय ही लाला हरदयाल करतारसिंह सराय और सोहनसिंह भक्खना ने भी हिंदी की स्थापना की, युवा देशभक्त अमरसिंह सराय ने लिखा था कि "मै हिंदी, ठेठ हिंदी, खून हिंदी, जात हिंदी हूँ, यही मजहब यही फिरका, यही है जानदॉ मेरा।"

पिछले दशकों में हिंदी–शिक्षण के प्रति जागरूकता, विश्व के धरातल पर ऊँचा उठता भारत का नाम तथा अमेरिका में बढ रही भारतीयों की संख्या के कारण बढ रही है। अमेरिका में सन् १९८० से अंतरराष्ट्रीय हिंदी समिती, बाल्टीमोर नगर में कुंवरचंद्रप्रकाश की प्रेरणा से १९९२ में विश्व हिंदी समिती न्यूयार्क में २००२ में हिन्दी न्यास की स्थापना हुई।

अंतरराष्ट्रीय हिंदी समिती द्वारा विश्व त्रैमासिक, अंतर्राष्ट्रीय हिंदी समिती द्वारा सौरभ, हिंदी न्यास द्वारा हिंदी जगत, क्षितिज, विश्व विवके, कनाडा से हिंदी हिंदी चेतना आदि पत्रिकाएँ प्रचुर मात्रा में निकल रही हैं। अमेरिका में हिंदी कविता, उपन्यास, कहानी आदि का जो प्रकाशन होता है, उनमें अपनी मिट्टी से दूर होने की पीडाएँ अपने धर्म–संस्कारो के प्रति जागरूकता, भारत–अमेरिका जीवन मूल्यों के बीच सामंजस्य आदि विषय पाए जाते हैं। जापान में हिंदी पूरे वर्चस्व से फैलती जा रही है। इसके प्रचार एवं प्रसार में वहीं के नागरिक तन्मयता से अपना पूरा योगदान दे रहे हैं। प्रो. तनाकाजी ने स्नातक एवं स्नातकोत्तर स्तर की शिक्षा का पाठ्यक्रम इस विवेक व व्यस्कता से तैयार किया है कि वह जापानी विद्यार्थियों के अंतस् में हिंदीभाषा एवं साहित्य के प्रेम जगाने के लिए उसके मानस में भारतीय संस्कृति, संवेदना व मिथक चेतना का उजाला भर सके। जापान में विदेशी भाषाओं के साथ उन देशों के शिष्टाचार, खान–पान, वेशभूषा, गीत–बोली एवं वाणी से अंतरंगता स्थापित करने के लिए विद्यार्थी 'संस्कृति दिवस' मनाते है। वहॉ अनेक जापानी लोककथाओं पर भारतीय लोककथाओं को छापे है। वहॉ के मंदिरो के प्रवेशद्वार भारतीय मंदिरो की तारण द्वार से बहुत साम्य रखता है। हिंदीभाषा के साहित्यकार का पूरे जापान में स्वागत होता है। और इस साहित्य के अंतर्गत दलित साहित्य को पढाने की पहल भी बढी है।

कोरिया में विश्वविद्यालय में प्रवेश के लिए केंद्रीय परीक्षाएँ होती है। इनमें जो लोग अंकों में सबसे निचले स्तरों पर होते हैं, उन्हें ही मजबूरी में हिंदी जैसी विदेशी भाषा में प्रवेश लेना होता है। हाकुंक, बुशान विश्वविद्यालयों में हिंदी के विभाग हैं।

इटली में वेनिस, टूरिन तथा रोम में भी हिंदी पढाई जाती है। ओरिएंटल विश्वविद्यालय नेपोली (नेपुल्स) टूरिन, वेनिस, रोम विश्वविद्यालयों में भी हिंदी का शिक्षण– कार्य होता है। इन विश्वविद्यालयों में हिंदीभाषा के आधारभूत व्याकरणों के नियमों से परिचित करा दिया जाता है। सभी हिंदी साहित्यकार वहॉ रूचि से पढे और पढाए जाते हैं। मुंशी प्रेमचंद का 'गोदान', फणीश्वरनाथ नाथ 'रेणू' का 'मैला ऑचल', हिमांशू जोशी का 'कगार की आग' इटालियन अनुवाद के रूप में सरलता से उपलब्ध है। छायावादी चतुष्ट्य महादेवी वर्मा, सुमित्रानंदन पंत, जयशंकर प्रसाद और सूर्यकांत त्रिपाठी निराला की कविताएँ भी पंढाई जाती है।

इंग्लैड के कैंब्रिज, ऑक्सफोर्ड, लंदन व न्यूयार्क विश्वविद्यालयों में हिंदी की पढाई होती है। इसके साथ ही भाषा और साहित्य पर भी विशेष बल दिया जाता है। लंदन विश्वविद्यालय के प्राच्य एवं अफ्रीकी अध्ययन स्कूल में हिंदी की पढाई विधिवत चलती रहती है। अप्रवासियों को

हिंदी पढाने के लिए बहुत प्रोत्साहित करना पडता है। केरोबियन देशों से आए हुए भारतीय मूल के स्वयं ही हिंदी कक्षाओं में आना चाहते हैं। साहित्यिक संस्थाओं में भारतीय भाषा संगम, गीतांजलि, यू.के. हिंदी समिती आदि सक्रिय हैं। कनाडा में लगभग बीस वर्षों से हिंदू इन्सटीट्यूट ऑफ लर्निंग टोरंटों में काफी सक्रिय है। इस संस्था के अध्यक्ष श्री. जगदीशचंद्र शारदा व प्रधानाचार्य रत्नाकर निराले हैं। इस संस्था का मुख्य कार्य हिंदी का प्रसार–प्रचार करना है और साथ ही संस्कृत, गीता और रामायण का भी। गुयाना, ट्रिनिडाड, मारीशस, फिजी आदि देशों में निर्वासित भारतीय लोग अपनी खोई हुई मूल संस्कृति व भाषा को पुनः प्रस्थापित करने में जुटे हुए हैं।

मॉरीशस में हिंदी उन्नयन का कार्य, पठन–पाठन, प्रवचन–प्रसारण, सृजनात्मक लेखन के स्तर पर होता है। वहॉ की सरकार द्वारा हिंदी शिक्षण प्राथमिक स्तर पर करवाया जाता हैं। २५४ प्राथमिक विद्यालयों में ५८५ अध्यापक व ४८८४२ छात्र हिंदी सीख रहे हैं। इसके अतिरिक्त ६४ माध्यमिक विद्यालयों में हिंदी की दीपशिखा प्रज्वलित है। गैरसरकारी ६२ विद्यालयों में ५२०० छात्र अध्ययनरत हैं। "नीदरलैंडस् में 'हिंदी प्रचार संस्था लायडन विश्वविद्यालय', 'हिंदू ब्रॉडकास्टिंग कारपोरेशन', 'ओहम डच हिंदी समिति लायडन' आदि अनेक संस्थाएँ मिलजुलकर हिंदी साहित्य के प्रचार–प्रसार के लिए कार्यरत हैं। प्रवासी भारतीय हिंदी पुस्तकों की मॉग करते हैं। वहॉ के मंदिरों, स्कूलों, भजन–कीर्तनों, संस्कार–गीतों में हिंदी का ही उपयोग करते हैं। उनका यह मानना है कि यदि हमने अपने वाली पीढी, को हिंदी सीखने के लिए प्यार के लिए प्यार से प्रेरित नहीं किया तो हिंदी और सरनामी भाषाएँ समाप्त हो जाएँगी।"

नेपाल में हिंदी का विकास देशी भाषा के रूप में हुआ है। संत कुक्करीपा नेपाल में धरोहर है। त्रिभुवन विश्वविद्यालय काठमांडू में हिंदी शिक्षण का कार्य होता है। डॉ. संजीता वर्मा नेपाल में समाचार वाचिका के रूप में लोकप्रिय है नेपाल में हिंदी यहॉ के मूल निवासियों की भाषा है। खाडी देशों में पहल से आठवीं तक हिंदी पहली अनिवार्य भाषा के रूप में है। ओमान, संयुक्त अरब अमीरात में हिंदी संपर्क भाषा है।

इस प्रकार विश्व में हिंदी की लोकप्रियता निरंतर बढ रही है। लेखक श्री. राजेंद्र अरूण की अभिलाषा है कि हिंदी विश्व की भाषा बने–

"जन–जन के मन की अभिलाषा,
हिंदी बने विश्व की भाषा।
हिंदी की शुभ गौरव–गाथा
विविध विधाओं के लेखन से
उन्नत है हम सबका माथा।
हिंदी राष्ट्र संघ में गूँजे,
यही हमारी जीवन–आशा।"

इस प्रकार भारतीय जनमानस की अतिप्रिय हिंदी भाषा आज विश्व के कोने–कोने में लोकप्रिय हो रही है।निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि, वैश्वीकरण के इस दौर में हिन्दी भाषा और साहित्य मे वह शक्ती है जो हर युग मे समाज को सूरज की तरह उजाला देता रहेगा । हिंदीभाषा की अपनी शक्ति है जो इसे निरंतर लोगों से जोड़ रही है। वैश्वीकरण के दौर में यह जरुर हुआ है कि हिंदी देश की सीमाओं को लाँघकर व्यापक फलक पर लोकप्रिय हो रही है। अत : वैश्वीकरण में हिंदी भाषा के संदर्भ में अंत में कहना चाहूँगा,

"हिंदी पढ़ो, हिंदी पढ़ाओ
हिंदी भाषा है महान
हिंदी बोलो, हिंदी लिखो
हिंदी भाषा है आसान
हिंदी भाषा को अपनाओ
हिंदी है सबकी भाषा।"

संदर्भ ग्रंथ :-

१- राष्ट्रीय सहारा, दिल्ली, ०७.०२.२१०. पृ.११
२. दैनिक सकाळ - दि. १३/३/२०१०
३. दैनिक लोकसत्ता - दि. २३/८/२०११
४. अजित गुप्ता, 'मधुमती' अक्तूबर २००७.पृ.१०७
५- वही, पृ. १०९
६- वही, पृ. ११०
७. हरिगंधा, शब्द सरोकार, प्रतियोगिता दर्पण, पृ. २९

❑❑❑

54) करुणा उपन्यास में चित्रित दलित चेतना
इबरार खान || 173

55) एक औरत : तीन बटा चार' कहानी संग्रह में चित्रित भौतिकता का यथार्थवादी चित्रण
प्रा. संजय प्रल्हाद महाजन || 177

56) काला पहाड़ उपन्यास में जनजातिय जीवन
डॉ. मनोहर हिलाल पाटील || 180

57) जहाँ जिन्दगी कैद है में मानवीय मूल्यों का विघटन
प्रा.डॉ. कल्पना राजेंद्र पाटील || 183

58) समयातीत गाथाएँ स्त्रियों की - मृणाल पांडे
डॉ. राजेंद्र गणपत पाटील || 185

59) आदिवासी कंजर समाज की नारी का जीवन्त दस्तावेज - रेत
प्रा. शेख जाकीर एस. || 187

60) अनामिका के कहानियों में चित्रित नारी
प्रा. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा || 190

61) मृदुला गर्ग के मिलजुल मन उपन्यास में नारी चित्रण
प्रा.डॉ.वनिता त्र्यंबक पवार || 194

62) "ग्लोबल गाँव के देवता उपन्यास का मूल्यबोध"
डॉ. अशोक एम. पवार || 199

63) मानवीय संदर्भो को तलाशता यथार्थ – 'मुर्दहिया'
प्रा.दिलीप पी.पाटील,जि.जलगांव || 202

64) ``सुरजपाल चौहाण कृत `तिरस्कृत` में दलित चेतना``
प्रा. विष्णु जी. राठोड || 204

65) `मोहनदास` कहानी में चिंतन के विविध आयाम
प्रा. रविंद्र रामदास खरे || 206

66) शिवानी की कहानियों में चित्रित सामाजिक समस्याएँ
प्रा. निंबा लोटन वाल्हे || 209

67) मार्च, माँ और साकुरा कहानी संग्रह के संदर्भ में
तायडे राजाराम बाबुराव || 211

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal — http://www.vidyawarta.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Jr.No.62759

56

काला पहाड़ उपन्यास में जनजातिय जीवन

डॉ. मनोहर हिलाल पाटील
हिन्दी विभाग प्रमुख ,
महाराज ज. पो. वळवी कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
धडगांव जि. नंदुरबार।

****

काला पहाड़ भगवानदास मोरवाल का पहला उपन्यास। भगवानदास मोरवाल युवा पीढ़ी के चर्चित रचनाकार है। काला पहाड़ यह उपन्यास उनकी अपनी अपनी जन्मभूमि पर मेवात केंद्रीय है। मेवात एक पिछडी इलाका है जो हरियाणा, राजस्थान, दिल्ली और उत्तर प्रदेश की सीमाओं से घिरा है। मेवात में हिंदू और मुस्लिम दोनों समुदाय के लोग आपस में भाईचारे के साथ रहते है। नगीना एक ठेठ हिंदुस्थान है, जिसमें समाज के सब जातिधम्र के लोग है। सलेमी, मनीराम, सुलेमान, बाबु-खाँ जैसे और भी अनेक रहते है। इन सबके जीवन के तार एक दूसरे से जुड़े है। ईद हो, होली हो, गाँव की समस्या हो या सामाजिक राजनैतिक उत्सव आदि साथ-साथ मनाते है।

काला पहाड़ का सलेमी मेव समुदाय का है इनके जीवन में हिंदू परंपरा ही अधिक अभिलक्षित है। भगवानदास मोरवाल ने काला पहाड उपन्यास के केंद्रीय स्थान एवं केंद्रीय चरित्र सलेमी के माध्यम से स्वाधीन भारत के लगभग पिछले साठ वर्षो के लोकजीवन का रेशा रेशा उघाडकर पाठकों के सम्मुख रख दिया है। इस पुरे क्षेत्र में धर्म, मजहब और जाति के नामपर कोई भेदभाव नहीं है। और हिंदू-मुस्लीम एक दूसरे के पर्व त्योहारों में सहज भाव से हिस्सा लेते हैं। पुत्र जन्मपर हिंदू दादा खान और पंचपीर पर गलेप चढाते है और मुसलमान औरतें हिंदूओं की तरह वधुवर की आरती उतारती है। तथा चाक पूजने की रस्म करती है। राजनीति एवं धर्म के ठेकेदारों ने बाबरी मस्जीद विध्वंस के बाद इनकी सांझा संस्कृति को लहु-लुहान कर दिया। मोरवाल जी कहते है - छह दिसंबर की दुखद घटना के बाद प्रतिक्रिया के स्वरूप मेवात में जो छुटपुट शरारते हुई वे प्रशासन और यहाँ के राजनीति द्वारा प्रयोजित थी। प्रशासन ओर पुलिस की भूमिका तो पुरी तरह एकतरफा थी, जिसका शिकार उपन्यास का प्रमुख पात्र सलेमी तथा उसक जैसे अनेक निर्दोष आम लोगों को सहना पड़ा। उस घटना का दुरगामी प्रभाव यह हुआ की मेवात का जो मेव समुदाय अपेक्षाकृत [illegible] बेहद शांतिप्रिय है, उसे इतना विचलित किया कि इस घटना [illegible] मेवात में जो आपसी विश्वास हिंदू और मेवो कि बीच स्थापित [illegible] तेजी से दरकने लगा। नतीजा यह विश्वास अभी भी [illegible] नहीं कर पाया है। शायद भविष्य में कभी प्राप्त कर - इसमें [illegible]

भगवानदास मोरवाला का हिंदु-मुस्लीम संस्कृति को [illegible] बनाये रखने की कोशिश करता है। लेकिन राजनेता इस [illegible] जहर मिलाकर तोढ़ना चाहते है। सलेमी के दिल को उस दिन [illegible] चोट लगती है जिस दिन उसके मित्र मनीराम का बड़ा लड़का [illegible] मेवाड छोड़कर दिल्ली चला जाता है। मनीराम के अनुसार [illegible] ठिये पर बैठें रहने से किसी का पेठ नहीं भरता और न मेवात [illegible] में पहले जैसा आपसी सद्भाव है। इस सद्भाव को बिगाड़ने [illegible] के विधायकों के साथ्र छुटभैये नेताओं की प्रमुख भूमिका है। [illegible] को जब मनीराम से पता चलता है कि विधायक करीम हुसेन के [illegible] पिता आमीन खाँ को मुख्यमंत्री बाबा-ए-कौम का खिताब दे [illegible] तो सलेमी भड़क उठता है और कहता है घ्मनीराम हमारा बाबा [illegible] गांधी हो जो घ्भग्गीङ के बखत घासेडा बीच सडक पे आ के [illegible] हो और बोलो या हिंदुस्थान सू अगर मेव पाकिस्तान जागा [illegible] लहास के ऊपर सू जागा। सलेमी ने यह वाक्य ऐसे कहा जैसे [illegible] उसके फेफड़ों में ताजा हवा भर दी होङ सलेमी का कथन राजनीतिक विद्रुपता को उजागर करता है मनीराम जो आदमी जिन्दगी भर [illegible] का पिटू रहा है। आज वे कौम का बाबा बन रहा है - पता [illegible] कितना पिटू आज या मुलुक पे राज कर रहा है। सलेमी के लिए [illegible] खाँ मेव होते हुए भी शत्रु सरीखा है।

भागवानदास मोरवाल के उपन्यास काला पहाड को [illegible] स्वातंत्र्योंत्तर भारतीय समाज के उस धर्मनिरपेक्ष ढाँचे की टूटन [illegible] में पढ़ा जा सकता है जो बाबरी मस्ज़िद के ध्वंस के साथ दरक [illegible] है। लेकिन उपन्यासकार इस विमर्श को मेव समाज की जिस भौगोलिक पृष्ठभूमि में औपन्यासिक बनाता है वह हाशिये का जीवन जी रहे [illegible] मेंव मुसलमानों की त्रासदी को उजागर करता है। जो इस्लाम धर्म स्विकार करके भी पक्के मुसलमान न बन सके और पक्के राष्ट्रवादी होने के बावजूद सांस्कृतिक राष्ट्रवादियों के विमर्श से बाहर है। उपन्यास के अंत में मुख्य कथापात्र सलेमी का यह पछतावा कि मैं तो रात-दिन बस वा घड़ी ए कोसतो राहूँ-जो घड़ी हमने पाकिस्तान जा सू ना [illegible] दी है। लेकिन काला पहाड़ के के सलेमी के भारतीय राष्ट्र राज्य के धर्म निरपेक्ष ढाँचे से इस मोहभंग को सांप्रदायिक समस्या के [illegible] पिटे हिंदू मुस्लिम खाँचों से नहीं समझा जा सकता।

भगवानदास मोरवाल काला पहाड़ उपन्यासों में हिंदु-मुस्लिम [illegible]

संस्कृति को एकता के रूप में चित्रण करते हुए दिखाई देते है। नगीना एक प्रतीक है हिंदु-मुस्लिम एकता का ऐसे और भी इलाके है जहाँ का साझा भाईचारा हमें देखने को मिलता है। ऐसे कितने किस्से है जिनसे हमें पता लगता है कि यहाँ हिंदु-मुसलमान का कोई नही हैं। यहाँ के मेव भले ही पहले हिंदू रहे होलेकिन इस समय तो वे मुस्लिम धर्म को मानते है। भेद पैदा करने की कोशिशे यहाँ खुब की जाती है। बाबु खां रूपराम जैसे लोगों की संख्या कम नही है। हिंदु-मुसलमानों में भेद पैदा कर करीम हुसैन और अंतर मोहम्मद जैसे लोगों को अपनी सत्ता चमकानी है। इसीलिए के भाईचारें को वाटों में बदलते रहे है।

यहाँ किसी का भी दुख अकेले किसी एक का नहीं हैं। किसी भी सुख-दुख में जाति धर्म की दीवारें खड़ी हुई दिखाई नहीं देती यदी ऐसा होता तो इस्माईल वकिल के मरने पर केवल सलेमी जैसे लोग ही दु:खी होते। यदी ऐसा होता तो अंगुरी और महताब एक जगह एक साथ खेडिया नहीं करती। यदी ऐसा होता तो आग बुझाने के समय, किसी निकाह शादी के समय, अशरफी के कुए में गिरने पर उसकी लाश निकालने के समय किसी खास धर्म के लोग की एकट्ठे दिखाई देते। सुलेमान उर्फ सुल्ली के बुढापे में मेमन लाने पर उसके लड़के में छिडीजंग केवल सुलेमान या उसके लड़के की होती और पुरा गांव उसे अपनी मानकर नहीं सुलझाता इस प्रकार हिंदु-मुस्लिम के एका को काई सारे उदाहरण घ्काला पहाड़ड में हमें देखने को मिलते है।

काला पहाड़ में नगिना में पतंग उड़ाने के समय कोई भी अपने आपको हिंदु और मेव नहीं समझता। सब अपने को नागिनावासी मानते है। और यही वज है कि, पतंगबाजी के शर्त में पुरा नगिना एक हो जाता है। मंगतु, बुगल चक्किवाला, अतर खां, लल्लु चमार, पूरन मास्टर, जुम्मां मनिहार, सब पंतगबाजी की शर्त जितने के लिए जी जान से जुट जाना हमारी साझी संस्कृति की समृद्धि को दिखाता है। आयोध्या में बाबरी मास्जिद के व्हाने का प्रभाव मेवात में भी देखने को तब मिलता है, जब बाबू खां जैसे लोग मेवात के भाईचारे को बनाए रखने की पूरी कोशिश करते हैं। बहुत पहले नगीना छोड़ दिल्ली जा बसा बनवारी तब बहुत खुश होता है जब व मेवात के जुड़ी छह दिसंबर की घटना की कोई खबर नहीं पढ़ता और तब बहुत दुखी होता है जब वह मेवात के बिगड़े हुए हालातों की खबरें अखबारों में पढ़ता है। वह इस मेवात को देखता है और अफसोस करता है जहाँ साझी नींव पर बहुत सारे निर्माण होते हैं।

क्या इसकी आँखें बरसों से देख रहे सपनों के पूरा हुए बिना मुंद जाएंगी ? ऐसा सोच-सोच कर लगता जैसे दूर-दूर तक रेत के असंख्य ढूह उग आए है और इन पर प्रधानमंत्री, चौधरी करीम हुसैन और चौधरी अतर मोहम्मद जैसे लोग हाथ में मशाल लिए हुए ठहाके के साथ कुल्लाबाती मार रहे हैं।

सलेमी जैसे नायक हमारे समाज में कभी-कभी पैदा होते हैं। ऐसे लोग समाज को जोड़े रखते है और इसे तोड़ने वालों को खरा-खरा जबाब देते हैं। सलेमी जैसे अपने व्यक्तिगत जीवन को समाज के लिए कुर्बान कर देते हैं। इनके लिए खुद से बड़ा इनका यह समाज होता है जिसमें वे जीते-जागते हैं। मेवात जैसे इलाके में एक नहीं कई-कई सलेमियों के जरूरत है। सलेमी हमारे समाज की चूलों को मजबूत करते हैं। सलेमी के बहाने मोरवाल अपने इलाके की इस चिंता को सामने लाते हैं जिसकी कल्पना यहाँ के बाशिंदों ने शायद कीीी की ही न होगी। यहाँ सवाल मनुष्यता का है। साथ-साथ रह रहे लोगों को कौन यह बार बार एहसास कराता है कि सलेमी का मतलब मुसलमान है और मनीराम का मतलब हिंदु। मोरवाल ऐसे ही लोगों की पहचान कर चेताते हैं कि हमें साझी नींव के मकानों की चारों तरु के रक्षा करनी होगी। करीम हुसैन और अतर मौहम्मद जैसे लोग किसी के नहीं होते। वे सिर्फ अपने लिए जीते है और चाहते हैं कि साझे में जी रहे लोगों को अलग-अलग करके देखा जाए, ताकि इनकी गोटियाँ सही सलामत रहे सकें। वे अपने इलाकें में किसी को पेट भ्रते नहीं देखना चाहते। वे यहाँ किसी तरह की नहर नहीं लाना चाहते इन्हें किसी रेल-वेल की जरूरत नहीं हैं। इनके पास सारे हुनर हैं। वे बाबू खाँ, डॉक्टर नसीर, डॉक्टर शफीक और हाजी अशरफ जैसे लोगों को रोज पैदा करते हैं। वे यहाँ समद्धि लाकर अपने अस्तित्व को चुनौती नहीं देना चाहते।

मंगतू, सलेमी और जुम्मा जैसे लोग पतंग केवल अपने लिए नहीं उड़ाते। इनका पतंग उड़ाना किसी एक धर्म के खास लोगों के लिए पतंग उड़ाना नहीं है। यदि ऐसा होता वे गांधी की बजाय जिन्ना की मानते और पाकिस्तान में मजे से रहते।

सलेमी ऐसे लोगों की रग खूब समझता है जब आग लगने पर लोगों के घावों को कुरेदकर इनकी भावनाओं को वोटों में बदलने की कोशिश की जाती है। सलेमी ही अपनी औलाद को कई दफा समझ ाता है। वही अशरफ को खरी-खरी सुनाने का साहस करता है-..... और ई असरफ.....वैसे तो हाजी बणो डोले है और वैसे यामें दुनिया भर का ऐब है।.....इन जैसाने या इलाका को माहौल खराब करके धन राखो है......अरे, जिन्ने तिहारी महजत तोड़ी है उनका मूंड ए जाके फोड़ो.....इन बिचारान् सू कहा कहो हो....अन्यायी, तमन्ने थोड़ी-बहुत भी सरम ना आई के जिनके पै हम रात-दिन उठे-बैठे हैं उनका मंदरन् के कैसे हाथ लगाएँ.....इन मूर्तिन्ने ही जाके कही है कि वा महजत ए गिरा देओ, काई कुआ में डूब मर हाजी असरप।

सलेमी मेवात में जब-जब हुए बदलाव से लगातार डरता है। वह मेवात के भाईचारे को खत्म होता नहीं देख सकाता। वह इलाके की खुशहाली देखना चाहता है। इसीलिए वह नगीना छोड़कर जाने वालों को टोकता है और अपने पुरखों के ठीये पर रहने की अपील करता है। वह मनुष्यता को बचाए रखने के पक्ष में खड़ा रहता है। तभी वह मेमन को उसके पर पहुंचाने में कामयाब होता है।

सलेमी के जरिए उपन्यासकार उन लोगों के दर्द की कथा कहता है जिनके भीतर मेवात के बहुत सारे सपने होते हैं और वे तोड़ दिए जाते है। ऐसे सारे लोग बाहरी हैं। बाहरी लोग ही मेवात जैसे शांत इलाके को अशांत करते हैं और इसे वे अपनी उपलब्धि मानते है।

किसी का पता नहीं चल रहा है कि ऊपर जाने वाला चमार है या चूहड़ा खटीक है या कुम्हार, मेव है या माली-बस, चोदे अपने बाप की छत समझ कर दनदनाते हुए चले आ रहे हैं।

उच्च जातियाँ निम्न जातियों के साथ हमेशा से दोयम दर्जे का व्यवहार करती आई है। उच्च जातियाँ इन्हें अपने स्वार्थ के लिए प्रयोग करती हैं। लाला नौबत राय की घरवाली यानी चाची को यह बात तो बहुत चुभती है कि कोई भी इनकी हवेली की छत पर चढ़ा आता हैं। इसका साफ संकेत निम्न जातियों की ओर है। चमार, चूहडा, खाटीक या माली भले ही कमेरी जातियाँ है, लेकिन हैं तो सवर्णो से दोयम ही। ऐसा इन्हें बार-बार एहसास कराया जाता है। लेखक इस उपन्यास के बहाने बड़ा जायज प्रश्न उठाते है कि एक तरु तो चाची अपनी छत पर चढ़ने वालों तक की जाति देखती हैं, दूसरी तरु इन्हीं के घर में टुरमल्ली कुम्हार का लड़का घंटोली, दौलत माली का लड़का और दीना पल्लेदार बिना किसी रोक-टोक के रहते हैं।

ऐसा ही सेठ ज्ञानचंद जैन के साथ देखने को मिलता है। वह अपने धर्म के मानकचंद के पक्ष में वोट डलवाने के लिए दिल्ली के जाटव मोहल्ले में इसलिए जाते हैं। कि भविष्य में इन्हें भी हरिजन वोटों का लाभ लेना है। यह एक अलग तथ्य है कि हरिजनों को वे नापसंद करते है। जिन चमार जाति के लोगों को वे ढेड कहना पसंद करते है, वोटों के लिए इन्हें जाटव या हरिजन कहना स्वीकार करते हैं। गाँव के जगनी जैसे कितने लोग इसकी दुकान में इभाणे पावं हाजिरी में बैठे रहते थे, आज वही सेठजी खुद जगनी के घर से पानी माँगकर पीना चाहते हैं, क्योंकि इन्हें पता है कि बिना कोई नाटक किए ये वोट इससे नहीं पटेंगे और इसका सबसे अधिक नुकसान भविष्य में इन्हें ही होगा। जगनी फिर भी सेठ को पानी न पिलाकर बाहर से ठंडा की बोतल मँगवा कर देता है, क्योंकि वह ज्ञानचंद सेठ से व्यवहार के वाकिफ़ है। वह यह जानता है कि समय पर ब्याज न देने पर यही लाला ज्ञानचंद उसके पुरखों तक की ऐसी खाल खींचता था कि जगनी कई दिनों तक अपने उन पुरखों को कोसता था जिन्होंने इस जाति में जन्म लिया था।

अस्पृशता को छोड़ने के लिए कितना ही कहा गया हो, लेकिन वह उतनी असानी से छूटती नजर नहीं आती। इसकी वजह सदियों से हुआ शोषण है। अब यह एक लंबी गुफा की तरह हो गया है जिसके मुहाने पर कहीं भी रोशनी नजर नहीं आती। ऐसा होता तो दिल्ली जैसे अत्याधुनिक महानगर में रहने के बावजूद रामप्रसाद लाला ज्ञानचंद को ठंडा की बोतल देने से पहले अपने दोनों हाथों को पुट्ठों पर रगड़कर साफ नहीं करता।

पाप-पुण्य, पुर्नजन्म जैसे हथियार ऐसे हैं जिन्हें उच्च जातियाँ हमेशा अपने स्वार्थ के लिए प्रयोग में लाती आयी हैं। जब जगनी वोट को लेकर सरपंच-सरपंच में कोई भेद नहीं मानता तो सेठ ज्ञानचंद जगनी का भावनात्मक शोषण करते हैं। वे कहते हैं कि यदि मानकचंद सरपंच न बनकर कोई मुसलमान सरपंच बनता है तो हिंदुओं का सारा पाप इसके सिर आयेगा।

उच्च जातियाँ जहाँ चोट करती हैं, निम्न जातियाँ वहीं घायल होती हैं। वे कितनी भी कोशिश करें, अंत में इनके फैले जाल में फँस ही जाती है।

संदर्भ-

१. काला पहाड़ - भगवानदास मोरवाल पृष्ठ ३९
२. काला पहाड़ - भगवानदास मोरवाल पृष्ठ ४१
३. काला पहाड़ - भगवानदास मोरवाल पृष्ठ ४२
४. काला पहाड़ - भगवानदास मोरवाल पृष्ठ ७१
५. काला पहाड़ - भगवानदास मोरवाल पृष्ठ ७२
६. काला पहाड़ - भगवानदास मोरवाल पृष्ठ ३२०
७. काला पहाड़ - भगवानदास मोरवाल पृष्ठ ४५१
८. उपन्यास का जनतंत्र और हाशिए का समाज - विरेंद्र यादव

□□□

सरदार सरोवर बांध – मध्यप्रदेश, गुजरात और महाराष्ट्र

(मध्यप्रदेश के विशेष संदर्भ में)

डॉ. विजय गोनेकर

प्रस्तावना –

किसी भू–भाग की साक्षेपित स्थिति का उस क्षेत्र के विकास पर गहरा प्रभाव पड़ता है। नर्मदा नदी पर स्थिति सरदार सरोवर बांध से मध्यप्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र एवं राजस्थान राज्यों का संयुक्त प्रयास है। इस बांध का मुख्य उद्देश्य विभिन्न जल की आपूर्ति एवं विद्युत उत्पादन है। नर्मदा नदी का प्रवाह क्षेत्र 98800 वर्ग कि.मी. है। नर्मदा घाटी का विसतार 21^0 उत्तरीय अक्षांश से 23^0 उत्तरीय अक्षांश एवं 71^0 पूर्वी देशान्तर से 31^0 के मध्य ह। नर्मदा व उसकी सहायक नदियों पर लगभग 29 बडे, 135 मध्य एवं 3000 छोटे बांध निर्मित है। इस नदी का 87.8 प्रतिशत भाग मध्यप्रदेश में, 11 प्रतिशत गुजरात एवं 0.25 प्रतिशत भाग महाराष्ट्र तथा राजस्थान राज्य में है।

अध्ययन के उद्देश्य –

1. नर्मदा नदी पर स्थित विभिन्न परियोजना/बांधों से अवगत होना।
2. सरदार सरोवर बांध भारत की सबसे बड़ी जल संसाधन परियोजना है।
3. महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश और राजस्थान जैसे बड़े राज्य इससे जुड़े हुए है।
4. पानी डिस्चार्ज करने की क्षमता के लिहाज से ये दूनिया का दूसरा सबसे बड़ा बांध है।
5. प्रोजेक्ट से जुड़ी 532 कि.मी. लम्बी नर्मदा मुख्य नहर दुनिया की सबसे लम्बी सिंचाई नहर है।
6. सरदार सरोवर नर्मदा निगम लिमिटेड के मुताबिक कंक्रीट से बना सरदार सरोवर डेम भारत का तीसरा सबसे ऊंचा बांध होगा। मुख्यमंत्री ने इसकी ऊंचाई 131 से 138.68 मीटर बढ़ाने की घोषणा की थी।

अध्ययन की विधि –

विभिन्न शोध पत्रों एवं लेखों के आधार पर नर्मदा नदी पर निर्मित सरदार सरोवर बांध एवं अन्य परियोजना की विस्तृत जानकारी प्राप्त करना।

परिकल्पना –

नर्मदा नदी की कुल लम्बाई 1312 कि.मो. में आने वाली मुख्य परियोजना, इतिहास का अध्ययन व आंकलन करना शोध की परिकल्पना है।

सरदार सरोवर बांध –

सरदार सरोवर बांध नेहरू का सपना मोदी के हाथो पूरा हुआ। सरदार सरोवर बांध भारत के इतिहास की शायद सबसे विवादास्पद परियोजना रही है।

इसका सपना भारत के पहले प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू ने देखा था। लेकिन कई तकनीकी और कानूनी अड़चनों के चलते ये लटकती रही और आखिरकार 1979 की इसकी घोषणा हुई।

नर्मदा नदी पर बनने वाले इस सबसे बड़े बांध के खिलाफ विरोध की जबरदस्त लहर भी उठी विरोध और लम्बी मुकदमेबाजी के कारण परियोजना को वक्त का पूरा करने में काफी समय लगा।

सरदार सरोवर बांध तथा जल संसाधन की उपलब्धता –

1. सरदार सरोवर बांध भारत की सबसे बड़ी जल संसाधन परियोजना है।
2. महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश और राजस्थान जैसे बड़े राज्य इससे जुड़े हुए है।
3. पानी डिस्चार्ज करने की क्षमता के लिहाज से ये दूनिया का दूसरा सबसे बड़ा बांध है।
4. प्रोजेक्ट से जुड़ी 532 कि.मी. लम्बी नर्मदा मुख्य नहर दुनिया की सबसे लम्बी सिंचाई नहर है।
5. सरदार सरोवर नर्मदा निगमलिमिटेड केमुताबिक कंक्रीट से बना सरदार सरोवर डेम भारत का तीसरा सबसे ऊंचा बांध होगा। मुख्यमंत्री ने इसकी ऊंचाई 131 से 138.68 मीटर बढ़ाने की घोषणा की थी।

नर्मदा नदो –

इसे पहले रेवा नदी कहा जाता था। यह नदी विन्ध्याचल पर्वत श्रेणियों की मैदान पर्वतमाला के अमरकंटक से निकलकर पंखेनुमा मैकाल पठार पर बहने के बार एक तंग, गहरी और सीधी घाटी में पश्चिम की ओर बहती है। मण्डला नगर को मुण्डली में घेरते हुए उत्तर दिशा की ओर मुड़ जाती है। यह नदी मण्डला, जबलपुर, नरसिंहपुर, होशंगाबाद, खण्डवा तथा खरगौन जिलों में बहती हुई गुजरात के भरूच जिलें तक जाती है तथा बाद में खंभात की खाडो में गिरती है। नर्मदा नदी भारत की पांचवी बड़ी नदी है तथा पश्चिम भारत में स्थित सभी नदियों मं अधिक बहने वाली है, किन्तु यदि प्राचीनता की दृष्टि से देखा जाए तो यह भारत की सबसे पुरानी नदी है। आदिमानव के पदचिन्ह आज भी नर्मदा के तटों पर पाए जाते है। इस नदी के उद्गम से 8 कि.मी. पर कपिलधारा जल प्रपात तथा 100 कि.मी. आगे दुग्ध धारा जल प्रपात जबलपुर के समीप भेड़ा घाट है। जबलपुर के समीप यह मैदानी भाग में प्रवेश करती है और दक्षिण की ओर मुड़ जाती है आगे 23 कि. मी. तक संगमरमर को काटकर बनायी गयी कन्दरा है। इसी कन्दा में जबलपुर जिले का धुंआधार जल प्रपात (15 मीटर) बनाती है । यह दूर तक भण्डिर श्रेणी के समानान्तर बहती है। नरसिंहपुर के निकट एक जल प्रपात (3 मीटर) है। यह हंडिया से बड़वाह तक पथरीले महाखण्ड में प्रवाहित होती हुई दो प्रपात (माण्डार व दरपी) बनाती है। ये प्रपात 12 मीटर ऊँचे है। महेश्वर के निकट एक छोटा प्रपात सहस्त्रधारा (8 मीटर) बनाती है। नर्मदा का उत्तरी भाग नाव चलाने और सिंचाई करने के लिए अनुकूल नही है। गंगा की भांति नर्मदा भी पवित्र मानी जाती है । होशंगाबाद आदि बहुत से स्थानों पर नर्मदा नदी के किनारे सुन्दर घाट और मनोहारी मंदिर बने हुए है। यह नदी 1312 कि.मी लम्बी मध्यप्रदेश में 1140 कि.मी. बहती है। इसका अपवाद क्षेत्र 98800 वर्ग कि.मी. है। नर्मदा के दाये तट की सहायक नदियों में हिरन, तिनदोनी, बरना, चन्द्रकेशर, ऊँची एवं हथनी है। बाये तट की प्रमुख नदियों मं बरनार, बजर, शेर, तवा, कुन्दी, देव और मोई है। अब इस नदी पर विशाल सरदार सरोवर बहुमुखी का योजना का निर्माण किया गया है।

सरदार सरोवर बांध की उपयोगिता –

1. सरदार सरोवर बांध से गुजरात, राजस्थान और महाराष्ट्र के सुखा प्रभावित इलाकों के बडे हिस्से की सिंचाई हो सकेगी।
2. राजस्थान और गुजरात एक बड़ी आबादी को नर्मदा का पानी पीने के लिए मिलेगा।
3. सरदार सरोवर परियोजना से 1450 मेगावाट बिजली के उत्पादन का लक्ष्य रखा गया है।
4. गुजरात के जिल इलाकों पर बाढ़ का खरा रहता है ये बांध उन्हें बचाएगा।
5. शूलपानेश्वर, जंगली गधा, काला मृग जैसे वन जीव अभ्यारणों का भी इससे लाभ होगा।

मध्यप्रदेश में नर्मदा बेसिन में मौजुद प्रमुख परियोजनाएं –

1. मतियारी परियोजना – इस परियोजना को 1992 में पूरा किया गया मण्डला जिले में सिमरिया गांव के निकट मतियादी नदी (बाए किनारे पर नर्मदा की एक सहायक नदी) पर बांध की परिकल्पना की गई। परियोजना का सकल कमान क्षेत्र (GCA) 1479 हेक्टेयर है और कृष्णा कमान क्षेत्र (GCA) 13662 हेक्टेयर है इस परियोजना की लागत 30 करोड़ रूपये थी।
2. तवा परियोजना – तवा परियोजना को 1992–93 में पूरा कर लिया गया। होशंगाबाद जिले में रानी पूरा गांव के निकट तवा नदी नर्मदा के बाऐ किनारे की एक प्रमुख सहायक नदी पर निर्मित बांध है। इस परियोजना का कृष्ण कमान क्षेत्र (GCA) 20468 लाख हेक्टेयर क्रमशः होशंगाबाद और हरदा जिले में है। इस परियोजना की लागत 113 करोड रूपये थी।
3. बारना परियोजना – बारना परियोजना को जून 1978 में पूरा किया गया। रायसेन जिले में बाड़ी के निकट बारना नदी (नर्मदा के बाए किनारे पर सहायक नदी) पर निर्मित किया गया है। परियोजना का सकल कमान क्षेत्र (GCA) 72000 हेक्टयेर है और कृष्ण कमान क्षेत्र (CCA) 55000 हेक्टेयर है, परियोजना की लागत रूपये 5.57 करोड रूपये थी।
4. कोलार परियोजना – रायसेन जिल में कोलार नदी दाहिने के किनारे पर नर्मदा की एक सहायक नदी पर निर्मित किया गया है। मध्यप्रदेश के सिहोर जिले में गांव लाउखड़ी के पास 45 मीटर ऊंचाई पर एक बांध का निर्माण किया गया है। बांध की सकल भण्डारण क्षमता 270 एमसीएम है। परियोजना के सकल कमान क्षेत्र (GCA)

62752 हेक्टेयर है और कृष्ण कमान क्षेत्र (CCA) 45087 हक्टेयर है, इसके अलावा इस परियोजना द्वारा भोपाल शहर में पीने के पानी की आपूर्ति हो रही है।

5. सुक्ता परियोजना – सुक्ता परियोजना को मार्च 1984 में पूरा किया गया। यह सुक्ता नदी पर निर्मित खण्डवा जिले में गांव डोगर के निकट बांध (नर्मदा के बाए किनारे पर एक उप सहायक नदी) की परिकल्पना की गई। जलाशय का भण्डारण 78 एमसीएम है। जिसमें से 73.76 एमसीएम सिंचाई के लिए उपयोग किया जाता है और 4.24 एमसीएम घरेलू जल आपूर्ति के लिए प्रयोग किया जाता है। खण्डवा जिले में परियोजना की सकल कमान क्षेत्र (GCA) 19533 हेक्टेयर है और कृष्ण कमान क्षेत्र (CCA) 16599 हेक्टेयर है। परियोजना की कुल लागत 12.6 करोड रूपये थी।
6. मान परियोजना – मान परियोजना को धार जिले में जीराबार के पास 2007–08 में पूरा कर लिया गया। यह परियोजना नर्मदा की सहायक नदी मान पर स्थित है। यह 15000 हेक्टेयर भूमि में सिंचाई के लिए प्रावधान की परिकल्पना की गई। इस परियोजना का लागत 175.75 करोड़ रूपये थी।
7. जोबट परियोजना – जोबट परियोजना वर्ष 2007–08 में झाबुआ जिले में हथनी नदी नदी नर्मदा की सहायक पर (शहीद चन्द्रशेखर आजाद सागर) पर पूरा किया गया। इसमें अलीराजपुर, झाबुआ तथा धार जिले में सिंचाई 9848 हेक्टेयर भूमि पर होगी। परियोजना की लागत 166.43 करोड रूपये थी।
8. रानी अवंतीबाई सागर परियोजना – रानी अवंतीबाई सागर बांध (बरगी) परियोजना जून 1988 में पूरा किया गया। यह परिकल्पना एक समय एम.टी.आर. 69.8 उच्च कांक्रीट बांध जबलपुर जिले के गांव के निकट नर्मदा नदी तट पर की गई है। जबलपुर और नरसिंहपुर जिले में परियोजना के कृष्ण कमान क्षेत्र (CCA) 2198 लाख हेक्टेयर है। इस परियोजना की कुल लागत 1514.98 करोड रूपये है।
9. इंदिरा सागर परियोजना – यह बांध खण्डवा जिले के ग्राम पुनासा के निकट नर्मदा नदी परबनाया गया है। इसकी भण्डारण क्षमता 9760 एमसीए है और यह भाखड नांगल बांध से 1.25 गुना बडा है। इंदिरा सागर परियोजना का प्रारंभ 1988 में नर्मदा घाटी विकास प्राधिकरण द्वारा किया गया। मध्यप्रदेश शासन एवं नेशनल हाइड्रो पावर कॉर्पोरेशन के संयुक्त उपक्रम अर्थात हाइड्रोइलेक्ट्रिक डेवलपमेंट कार्पोरेशन द्वारा अगस्त 2000 में इसमें अपना कार्य प्रारंभ किया। यह प्रोजेक्ट वर्ष 2004–05 में समाप्त हो गया। नहर नेटवर्क के कार्य को पूर्ण होने पर 123000 हेक्टेयर भूमि पर सिंचाई होगी।

10. ओंकारेश्वर परियोजना –यह परियोजना आंकारेश्वर ज्योर्तिलिंग के निकट स्थित है। इस परियोजना के शीघ्र पूरा करने के लए मध्यप्रदेश सरकार और नेशनल हाइड्रोपॉवर कॉर्पोरेशन एनएचपीसी के एक संयुक्त निगम अर्थात नम्रदा हाइड्रो डेवलपमेंट कॉरपोरेशन एनएचडीसी ने अगस्त 2000 में कार्य प्रारंभ किया। ओंकारेश्वर बांध और बिजली घर 520 मेगावाट 1865 मेगावाट ने अगस्त 2000 से कामकाज तक पूरा कर लिया है। यहां नहर द्वारा 3.5 मेगावाट बिजली के निर्माण की परिकल्पना की गई है। नहर नेटवर्क परियोजना के पूरा होने के बाद खरगोन, धार, खण्डवा जिले में 1.47 हेक्टेयर भूमि पर सिंचाई हो रही है। परियोजना की लागत 2921.54 करोड रूपये हे।

11. महेश्वर पन बिजली परियोजना – यह 400 मेगावाट पन बिजली परियोजना जो नर्मदा नदी पर महेश्वर शहर के निकट (खरगोन जिला) स्थित है। मध्यप्रदेश की सीमा पर महेश्वर बांध स्थित है। मध्यप्रदेश सरकार ने परियोजना को ऊर्जा विभाग को सौंप दिया है। इसका कार्य महेश्वर हाइडल पॉवर निगम लिमिटेड द्वारा किया जा रहा है।

12. पुनासा परियोजना – यह चन्देल गांव के निकट (खरगोन जिला) पुनासा लिप्ट सिंचाई परियोजना की स्थापना इंदिरा सागर नहर के पानी को ऊपर उठाने के लिए की गई है। इसके अन्तर्गत 35000 हेक्टेयर भूमि की सिंचाई का प्रावधान है और इसकी लागत 488 करोड रूपये है।

13. सरदार सरोवर परियोजना – यह परियोजना नर्मदा जिले के तालुका नाडोड गुजरात में स्थित है, यहां पर बनने वाले मुख्य डेम की ऊँचाई 121.92 मीटर इस प्रोजेक्ट स करीब 1450 मेगावाट बिजली उत्पन्न होगी। इससे उत्पन्न बिजली मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र और राज्यों को दी जायेगी इस प्रोजेक्ट की लागत 3.136 करोड रूपयें है।

14. ऊपरी बेडा प्रोजेक्ट – खरगोन जिले के नेमित गांव के पास नर्मदा की सहायक नदी पर ऊपरी बेडा बांध के निर्माण कार्य प्रा हो गया है। मुख्य नहर का कार्य अभी प्रगति पर है। इस परियोजना में 30427 कि.मी. की दूरी पर मुख्य नहर से 22 कि.मी. शाख नहर के निर्माण की योजना है। इस नहर निर्माण प्रोजेक्ट के तैयार हो जाने पर बड़वानी जिले की 9.900 हेक्टेयार भूमि सिंचिाई हो जायेगी। इसकी निर्माण लागत 224.41 करोड रूपये है।

15. लोअर गोई परियोजना – बडवानी जिले के गांव पंचकुआ के पास नर्मदा नदी की सहायक नदी गोई पर गोई बांध के निर्माण की योजना है। यह बांध बड़वानी जिले के मुख्यालय से 21 कि.मी. दूर है और बांध का कार्य वर्तमान में चालू है, जिसके

अनतर्गत लम्बी सिंचाई सुरंग तथा नेटवर्क परियोजना की योजना है इस प्रोजेक्ट का कार्य पूरा होने पर बड़वानी जिले की 13.760 हेक्टेयर भूमि सिंचित होगी। इस परियोजना की लागत 360.37 करोड रूपये है।

निष्कर्ष –

इस परियोजना से गुजरात, राजस्थान, मध्यप्रदेश एवं महाराष्ट्र के सुखाग्रस्त क्षेत्रों में सिंचाई, पेयजल की व्यवस्था एवं विद्युत व्यवस्था सुलभ हुई है। जिससे यहां निवासरत लोगों को रोजगार के नये अवसर प्राप्त हुए है यहां की जनता का पलायन रूका है। किन्तु इस परियोजना का दूसरा पहलू देखे तो वन सम्पदा एवं परिस्थितिक तंत्र पर विपरित प्रभाव पड़ा है। कई आदिवासी खेती हर मजदूरों परियोजना के कारण विस्थापित हो गये है। परियोजनाओं के पूर्ण हो जाने से आर्थिक समृद्धि एवं विकास के नये आयाम प्राप्त हुए है। जल जीवन का आधार है, यह संसाधन हेतु अन्य सभी संसाधनों से अधिक महत्वपूर्ण है। वस्तुतः कोई भी आर्थिक कार्य ऐसा नही ह, जो जल के बिना संभव हो। पेय, सिंचाई परिवहन, विद्युत, विनिर्माण उद्योग, मत्स्य उद्योग आदि अनेक कार्य के लिए यह अत्यंत आवश्यक है। अनुमानतः अमेरिका में प्रति व्यक्ति प्रतिदिन 1700 गेलन (11000 लीटर) पानी की खपत ह, जबकि भारत में यह केवल 50 गैलन (310 लीटर) ही है। भारत सरकार ने 1985 में जल संसाधन मंत्रालय बनाया है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. म.प्र. संदेश पत्रिका।
2. नर्मदा धाटी विकास/नियंत्रण प्राधिकारण इन्दौर
3. भारत का भूगोल – डॉ. सुरेशचन्द्र बंसल
4. पर्यावरण भूगोल – डॉ. सविदरसिंह
5. स्थालकृतिक भूगोल – डॉ. सविदरसिंह
6. भारत का भूगोल – डॉ. वी. एस. चौहान
7. सरदार सरोवर परियोजना पुनस्थल एवं पुर्नवास रिपोर्ट जून 1999
8. जल संसाधन मंत्रालय नई दिल्ली, भारत सरकार।

Volume 8 (Special Issue 04)
January, 2018

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102
Email – info@jrdrb.com Visit – www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

UGC Journal list No. 64768

National Conference
On
Recent Trends in Agriculture and Rural Development in India,

Volume 8
Special Issue-4 (Humanities), January 2017
ISSN-2230-9578

Special Issue Editor
Dr. Ahire Suresh Chintaman , Dept. of Geography

Editor
Dr. R. V. Bhole

Editorial Board

Prin. Dr. B. D. Borse, Uttamrao Patil College, Dahiwel Tal. Sakri, Dist. Dhule
Dr. S. R. Patil, Arts and Science College Dondaicha, Tal. Chopada Dist. Jalgaon
Prof. S. J. Bhadane, Dept. of Chemistry, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
Prof. Dr. Suvarna T. Shinde, S.N.D.T. College of Women, Dhule. 424002.
Prof. I. U. Shaikh, Dept. of English, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
Dr. R. D. Patil, Vasantrao Naik Arts & Science College, Shahada
Dr. Avinash Y. Badagujar, Arts and Science College, Varangaon

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102
Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

ISSN-2230-9578
COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

Journal of Research and Development
Volume 8 (Special Issue 04) January, 2018

INDEX

अ. क्र.	पेपरचे नांव	लेखकाचे नांव	पेज नंबर
१	Dr. Babasaheb Ambedkar Views on Agrarian Issues	Dr. Sandesh wagh, Asso. Prof.Dept.History, University of Mumbai, Mumbai	१
२	भारतीय कृषी सद्य:स्थिती, अव्हाणे व उपाय	डॉ.सुभाष पाटील, एस.एन.डी.टी.महीला विद्यापीठ पुणे	६
३	खानदेशातील प्राचिन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळातील कृषी विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ.पी.एस.सोनवणे, साक्री	१३
४	साहित्याची कृषी व ग्रामीण विकासातील भूमिका	प्रा.डॉ.वसुमती पुंडलीकराव पाटील, विमलबाई महाविद्यालय साक्री	१७
५	उस पिकांसाठी उसाभोवती सिंचन पध्दती आणि कृषी विकास	प्रा.डॉ.एम.एम.सैंदाणे, सि.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री	२०
६	ग्रामीण विकासात शेतमाल प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका	डॉ.सुधाकर एल.जाधव, आदर्श महाविद्यालय निजामपुर	२३
७	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील ग्रामीण व कृषी समाजदर्शन	प्रा.मिलिंद देवरे, आर.डी.देवरे महाविद्यालय म्हसदी	२५
८	शेतकरी आत्महत्याची कारण मिमांसा	प्रा.ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे, कला विज्ञान महाविद्यालय नगांव	३०
९	मराठी साहित्यातील ग्रामीण व कृषी संवेदना	डॉ.हेमराज बिरारीस, उ.पा. महाविद्यालय दहिवेल	३४
१०	गोतावळा: स्वातं«योत्तर काळातील बदलत्या कृषी व ग्रामीण वास्तवाचे चित्र रंगवणारी कादंबरी	डॉ.प्रकाश श्रीराम साळुंके, सि.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री.	३६
११	ब्रिटीश कालीन कृषी विषयक धोरण	प्रा.डॉ.संजय यशवंत गवळी, उ. पा. महाविद्यालय दहिवेल	३८

ISSN-2230-9578
COSMOS IMPACT FACTOR

४२	शेतकन्यांच्या आत्महत्यांची कारण मिमांसा	प्रा.श्रीमती.एम.व्ही.चौधरी, महीला महाविद्यालय, शिरपुर	१६
४३	भुमीकन्या बहीनाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील ग्रामीण कृषी दर्शन	डॉ.संजय महाले, कला विज्ञान महाविद्यालय, धडगांव	१६
४४	ग्रामीण विकासात शेतीचे योगदान	प्रा.राठोड मदनसिंग सुपडु, आदर्श महाविद्यालय, निजामपुर	१७
४५	ग्रामीण विकासासाठी कृषीचे योगदान	डॉ.पंकज देवरे, कला विज्ञान महाविद्यालय, सोनगीर	१७
४६	ब्रिटीशांचे खानदेशातील कृषी विषयक धोरण आणि त्यांचे परिणाम	डॉ.संजय जिभाऊ पाटील, कला महाविद्यालय, नवलनगर	१८
४७	कृषी संस्कृती की गाथा गोदान	कैलास आखाडे, सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ, पुणे.	१८
४८	ग्रामीण कादंबरीतील दिसनारे कृषी व ग्रामीण जीवण	प्रा.राजेंद्र काकुस्ते, सि.गो.पाटील महाविद्यालय, साक्री	१८
४९	ग्राम–साहित्य मे कृषी विषयक विचार	डॉ.अशोक पवार, ग.तु.पाटील महाविद्यालय, नंदुरबार	१८
५०	गोतावळातील यंत्र मानव संघर्ष	डॉ.सी.एस.रंगे, कला महाविद्यालय, बामखेडा	१९
५१	गराडा कादंबरीतील बदलत्या कृषी जिवणाचे स्वरूप	प्रा.किशोर पाठक, कला महाविद्यालय, चोपडा.	१९
५२	ग्रामीण साहित्य कादंबरीतील कृषी जीवन	प्रा. रामचंद्र रतन मालीच	१९
५३	नंदुरबार जिल्हयातील लोकसंख्या वाढीमुळे भूमी उपयोजनात झालेला बदल : भौगोलिक अध्ययन.	डॉ. नामदेव नरसिंगराव गजरे, नंदुरबार.	२०
५४	हरितगृह परिणाम - एक अभ्यास	.डॉ. सुनिल विक्रम कुवर, नंदुरबार.	२०

भूमीकन्या बहीणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील ग्रामीण कृषिदर्शन

प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले, (प्रमुख, मराठी विभाग), महाराज ज.पो.वळवी कला, वाणिज्य व श्री.वि.कृ.कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय, धडगाव, ता.अक्राणी, जि. नंदुरबार

- **प्रस्तावना -**

महाराष्ट्राने मराठी वाङ्मयाला दोन बहिणाबाईची देणगी दिली आहे. एक प्रतिभासंपन्न संत बहिणाबाई आणि दुसऱ्या तितक्याच प्रतिभाशाली कवयित्री निसर्गकन्या बहिणाबाई. संत बहिणाबाई ह्या १७ व्या शतकाच्या संत तुकाराम महाराजांच्या शिष्या. निसर्गकन्या कवयित्री बहिणाबाई चौधरी ह्या १९ व्या शतकातल्या ह्यांचा जन्म १८८० मध्ये नागपंचमीच्या दिवशी झाला.

सोपानदेव चौधरी आपल्या आईबद्दल सांगतात की, "माझी आई गव्हाळ्या रंगाची होती, मध्यम बांध्याची होती. तिची सहज बोलण्याची भाषा लोभवती तशीच चित्तवती होती. तिचा गळा अतिशय मधुर होता. मधुर आवाज हेच तिचे सौंदर्य होते.

बहिणाबाईचे अमोल काव्य जगासमोर आणायला आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे हे महाराष्ट्राचे थोर साहित्यिक खरे कारणीभूत झाले. एखाद्या जातीवंत हिऱ्याला जाणकार जोहरी भेटावा तसा हा साहित्यक्षेत्रात रत्नकांचन योग घडून आला. पूर्वसंचिताने लाभलेली प्रतिभा, जीवनानुभूतीतून मिळालेले ज्ञान व जीवनदृष्टी अशा अनेक पैलूंनी संपन्न झालेले बहिणाबाईचे मधुर काव्य आहे.

कोकीळेने तोंड उघडले की, आपोआप संगीत सुरु होते. प्राजक्ताची कळी उमलली की, ती सुगंधाचेच निश्वास टाकू लागते. तसेच कवीचे असते. त्याचे हृदयच ताल धरुन बसलेले असते. त्यामुळे त्याच्या जिभेवर जो शब्द येतो, तो मुळी नाचतच येतो. सृष्टीतील सौंदर्य तेवढे त्याच्या डोळ्यात दिसते. आणि जीवनाचे संगीत त्याला ऐकू येते. डोंगराच्या कपारी आडून जसा एखादा झरा उचंबळत असतो. तसे काव्य त्याच्या हृदयात उसळ्या घेत असते. असे मानल्या खेरीज जगातील 'अमरकाव्य' निर्माण होणार नाही.

ज्या काळात केशवसुत, विनायक, तांबे, बी किंवा गोविदांग्रज हे महाराष्ट्राचे प्रतिभाशाली कवी आपल्या काव्याचा बहर महाराष्ट्रावर उधळीत होते, त्याच काळात जळगावात राहणाऱ्या नथूजी चौधरी (बहिणाबाईंचे पती) ह्या एका शेतकऱ्याच्या घरात, एक अडाणी मराठी गृहिणी, जात्यावर दळता दळता वा शेतावर काम करता करता आपल्या खेडवळ भाषेत 'संसाराची गाणी' गात होती. ह्या गाण्यांमध्ये जातीवंत जिव्हाळ्याचे आणि अलोकिक प्रतिभेचे काव्य प्रकट होत होते.

महाराष्ट्रातील संवेदनाशील, विद्याविभूषित थोर कवयित्री इंदिरा संत ह्यांनी बहिणाबाईच्या २५ व्या पुण्यतिथीनिमित्त ३ डिसेंबर १९७६ रोजी लोकसत्तेत प्रसिद्ध झालेल्या अंकात त्या म्हणतात, "बहिणाबाईची गाणी प्रसिद्ध झाल्यावर रसिकांनी, कवींनी, समीक्षकांनी त्यांना निसर्गकन्या म्हणून गौरवले. पण त्या केवळ निसर्गकन्या नाहीत, तर सर्वार्थाने 'भूमीकन्या' आहेत. खानदेशातील काळ्याभोर मातीत बहिणाबाई रसरशीत अंकुराप्रमाणे रुजल्या, वाढल्या त्या काळ्या आईनेच त्यांचे व्यक्तिमत्व घडवले. म्हणूनच काळी आई आणि बहिणाबाई, बहिणाबाई आणि तिची गाणी ही अतुट आहेत.

- **बहिणाबाईंच्या निवडक कृषिविषयक कविता -**

बहिणाबाईच्या कृषिकवितेतून शेतकरी जीवनाची विविध वळणे कळतात बहिणाबाईंनी आपल्या कवितेत अचूकपणे टिपली आहेत! या शेतीच्या कविता बहिणाबाईंचा अवघा निसर्गानुभव जिवंत करतात. शेतीच्या साधनांपासून तर पेरणी, कापणी, रगडणी, उपणणी या सर्व शेतीच्या कष्टाच्या व नीरस गोष्टींमध्येही बहिणाबाईची प्रतिभा काव्य बघते. आणि कष्टाच्या कामांचे ग्रामीण जीवनाचे त्या काव्यमय पद्धतीने वर्णन करतात.

शेतीचे देखील एक शास्त्र आहे. पुस्तकांतून शेतकी शाळेत वा कॉलेजात शिकवले जाते. ते पुस्तकी शास्त्र, परंतु कुठल्याही शाळेत न शिकलेल्या बहिणाबाईसारख्या 'जन्मजात' शेतकऱ्यांना हे शास्त्र अनुभवाने अवगत झाले. म्हणून त्या प्रत्येक कृतीबरोबर त्यांची वेगवेगळी भावना जुळलेली असते. प्रत्येक कृती आणि प्रत्येक साधन 'शेती' ह्या साधनेचे एक अंगच ठरावे!

'सरतं सरतं, करे पेरतं पेरतं'

पेरणीच्या साधनाचे नाव 'सरतं' उभ्या पोकळ नळीच्या वरच्या तोंडावर बियाण्याची मूठ धरली जाते. हळूहळू चालताना मूठ हलवली की, नळीतून बियाण्याची मोकळी धार पडत राहते. 'तिफण' हे तीन फण्यांचे अवजार. ते पुढे बैलांना बांधून माणूस हाकलतो. त्यामुळे शेतात तीन चरे आखले जातात. तिफणीच्या शेवटच्या टोकाला पेरणीचे 'सरतं' जोडलेले असते.

'आऊत आऊत, आला कामाईल ऊत'

शेतात दोन्हीकडे दोन बैल जुंपून औत चालवला की, त्याला बांधलेल्या मागील साधनाने पिकावर माती लोटली जाते. पिकाला चांगले पोषण मिळून ऊत येतो पीक भरपूर येते.

'तीफन तीफन, करे शेताचं मापन'

तिफन हे साधन ठराविक लांबीरुंदीचे असते आणि जमिनीच्या मोजमापासाठी त्याचा वापर होतो. किती तिफणी शेत! अशी भाषा असते.

'वखर वखर झाले मायेची पाखर!'

वखर दात्याजवळ लोखंडी फावड्यासारखी पण अरुंद आणि लांबच लांब पट्टी जोडलेली असते (पास) पेरणी सुरु असताना पुढे पेरले गेले की, मागे ह्या पट्टीने पेरलेल्या बियाण्यावर माती पांघरुण घातल्यासारखी आपोआप पसरली जाते.

सरत, तिफन, वखर, नांगर या कृषिपयोगी साहित्यातून कृषी व ग्रामीण जीवन स्पष्ट होतांना दिसते.

'आला पाऊस' या कवितेतून पहिल्या पावसाचे स्वागत करण्यासाठी उतावीळ कवयित्रीचे मन धरतीच्या सुगंधाने, परिमळाने भरुन जाते.

'आला पाऊस पाऊस, शिपडली भुई सारी

धरतीचा परमय, माझं मन गेलं भरी'

या पावसाचे चढत्या रुपात केलेले वर्णन मोठे हृदयगम आहे. आधी नुस्ता सडा मग सरींवर सरी, धुमधडाका, मग ललकारी आणि मग गडगडाट! वाढत्या पावसामुळे जमीन दडपून जाते. बियाण्यांतून रोपे वर येतील की नाही, अशी काळजी वाटते. बहिणाबाईच्या शब्दांच्या कुचल्याने निसर्गाची विविध रुपे किती सहज शब्दांकित करु शकतात. हे बघण्यासारखे आहे.

- **पेरणी -**

'पेरनी पेरनी

आले पावसाचे वारे

बोलला पोपया

पर्ते व्हा रे पर्ते व्हा रे।।'

आकाशात मेघ दाटून आले की, मोर नाचायला लागतात. तसेच कविमनांचे मोरही नाचू लागतात. शेतकरीन बहिणाबाई पेरणीसाठी पावसाची वाट तर पाहतेच आणि पावसाच्या वाऱ्याबरोबर येणारा पोपया-पपीहा कोकिळेचा आवाजही जणू तिला संदेश देतो 'पर्ते व्हा रे पर्ते व्हा।'

आभाळात भरुन झालेल्या ढगात वीज चमकते आहे. ढगांची गडगड ऐकून मनातली धडधड वाढते आहे. कवयित्री धरतीमातेला विनवते. 'धरतीमाते, तू आज चांगली वीज म्हणजे पोत्यापोत्यांनी भरुन ठेवलेली बियाणे पेरता येतील. पेरणी साऱ्या जगाच्या उपयोगी पडेल.

'पेरती पेरती

अवघ्या जगाच्या कारनी

ढोराची चारनी

कोटी पोटाची भरनी'

- **देव अजब गारोडी -**

पेरणी आटोपली. धरतीच्या कुशीत बी-बियाणे सुखाने झोपी गेली. शेतकरणींनी जणू त्यांच्यावर शाल पांघरल्यासारखी माती पसरवून दिली. आता धरतीमातेच्या उबेने, पेरलेले बी टरारुन त्याला कोंब आले आहेत. ते जमीनीच्या वर डोकावताहेत. जणू शेताला गहिवर आला आहे. धरतीमातेच्या अंगावर प्रेमाचे शहारेच आले आहेत. वर डोकावणाऱ्या या कोंबांना उन-वाऱ्याशी खेळता-खेळता दोन पाने सुद्धा फुटली, दोन्ही हात जोडल्यासारखी बहिणाबाई त्या बी-बियाण्यांशी किती एकरुप झाल्या आहेत. ह्याची साक्ष येते. हात जोडून प्रकटलेली ही पाने वाऱ्याबरोबर एकमेकांवर हळूहळू आपटली जातात. तिथे बहिणाबाईच्या दिव्यसृष्टीला आगळाच साक्षात्कार झालेला दिसतो. त्या म्हणतात - "ही पाने टाळ्या वाजवून देवाचे भजन करीत आहेत. आणि करुणा भाकीस आहेत की, 'हे देवा, जिकडे तिकडे आबादी आबाद करुन टाका!'

'ऊन वाऱ्याशी खेयता

एका एका कोंबालून

पर्गटले दोन पानं

जसे हात जोडीसनं'

'टाया वाजवती पानं

दंग देवाच्या भजनी

जसे करती कारोन्या

होऊ दे रे आबादानी'

या काव्यातून बहिणाबाईंचेच मनोगत पानांच्या माध्यमातून व्यक्त झाले आहे. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचे सारे दैव शेतात येणाऱ्या पिकावरच अवलंबून असते. कारण त्याचे श्रम! त्यांच्या जीवनाचा आणि जीवाचा कण न कण त्याने त्या श्रमात ओतलेला असतो. असे अपरंपार प्रेम आपल्या कामावर, शेतावर, निसर्गावर जी व्यक्ती करते, तीच ह्या आनंदाचे, खुषीचे समाधानाचे मर्म जाणणांर! आणि त्या मनालाच असा साक्षात्कार होऊ शकतो.

- **कापनी -**

बहिणाबाई आपल्या कष्टाच्या शेतकरी जीवनात पूर्ण रममाण झालेल्या दिसतात त्या म्हणतात की,

'आता आला मार्गेवर

आली कापनी कापनी

आज करे खालेवऱ्हे

डाव्या डोयाची पापनी'

मार्गशीर्ष लागला आहे. पिकाची कापणी आली आणि डोळ्याची पापणी लवते आहे. पापणी लवणे हा अपशकुन आहे. उरात धडधडते आहे. एवढे कष्ट केले, देवाने किती माप टाकले असेल पदरात! सारी देणी फिटून, वर्षभर खाण्या इतके तरी उरावे एवढे पिकावे, ही मनात प्रार्थना उभी आहे.

पिकांवर येणाऱ्या पाखरांच्या धाडी हाकलायला गोफणी हातात होत्या. त्या ठेवून पिके हातात धरायला हवेत. मग बहिणाबाई आपल्या विळ्याशी सुद्धा बोलतात 'आता दाखव रे बाबा विळ्या तुझी करामत.' इतक्या प्रेमाने सांगितल्यावर निर्जिव वस्तू सुद्धा जिवंत होऊन कामाला लागते.

'काप काप माझ्या इय्या

आली कापनी कापनी

थाप लागली पिकाची

आली डोयाले झापनी'

शेतकऱ्याला सुद्धा कालबद्ध कार्यक्रम आखावा लागतोच कापणी झाली की रगडणी साठी 'खळं' तयार करायला हवे. धान्य तयार करण्यासाठी एक खास जागा गावच्या जवळच ठेवलेली असते. प्रत्येक शेतकऱ्याचे स्वतंत्र 'खळं-वाडग' असते. तिथे आजूबाजूला गिलके-दोडके, वाल, कारले यांचे वेल लावतात. मधली जमीन धान्यासाठी मोकळी असते. ती अगदी घरासारखी सारवून स्वच्छ करावी लागते. कारण धान्यात माती जाऊ नये म्हणून! असे शेतकऱ्यांचे भरपूर कष्ट, प्रयत्न असतातच. त्या कष्टांचे-कर्माचे माप देव त्यांच्या पदरात घालेलच, ही बहिणाबाईची श्रद्धा आहे. कष्ट आणि दैव, दोघांचे मिळून फळ मिळाले की, जीवाचे खरे समाधान होते.

- **रगडनी -**

कापनीनंतर आली रगडणी! साऱ्या शेताशिवाराचे धन खळ्यात गोळा झाले. खळे तयार झाले, मध्यभागी खांब भक्कम रोवले. त्याला घाण्यासारखा बैल जुंपून, खाली कणसे टाकून रगडून घ्यायची. बैलांशी शेतकऱ्याचे जवळकीचे संबंध असतात. त्याचा मित्र व सहकारी असतो. बहिणाबाई या बैलाला विनंती करते,

'आता चाल चाल बैला

आता चाल भिरभिरा

व्हवू देरे कनूसाचा

तुझ्या खुराखाले चुरा'

'पाय उचल रे बैला

कनूसाचा कर भूसा

दोने एकएकातून

पडतीन पसापसा'

बहिणाबाई ह्या काव्यपंक्तीतून एक उतावीळ, उत्सुक शेतकरीण दिसते. कष्टाचे जीवन तर आहेच. घाई केल्याशिवाय ही मोठी कामे होणार नाहीत.

- **उपननी -**

एकदांची उपवनी सुरु होते. आता भराभर पाट्या द्या आणि उपनायला तिव्हारीवर उभे रहा असे त्या शेतकऱ्यांना सांगतात. नुसतेच यंत्रवत काम करण्यापेक्षा पंचमहाभूतांशी जवळीक साधत, त्यांचे सहकार्य मागून काम सुखाचे सुकर करण्याची, बहिणाबाईची पद्धत फारच छान आहे! 'वायुपुत्र मारुती म्हणून वाऱ्याला त्या 'मारोती बापा' म्हणून, येण्याचे आवाहन त्या करतात, त्याला बजावतात.

'चल येरे येरे वाऱ्या

येरे मारोतीच्या बापा

नको देऊ रे गुंगारा

पुऱ्या झाल्या तुझ्या थापा'

बहिणाबाई शेतीची कामं करीत असतांना एखाद्या क्षणी खूप नम्र, हळव्या झालेल्या दिसतात. देवाशी बोलणे त्यांचे चालूच असते. त्या म्हणतात, 'देवा, तुला एक विनवणी. शेवटी सारं तुझ्यावर सोपवते आणि माझ्या अगदी जीवाभावापासून तुझी करुणा भाकते. मला साहाय्य कर' इथे बहिणाबाईंचे देवाशी सतत असलेले एक प्रकारचे अनुसंधान जाणवल्या शिवाय राहत नाही.

- **धरतीले दंडवत -**

खानदेशची भूमी काळीभोर आहे. त्या भूमीत खूप घाम जिरवावा लागतो. तेव्हा त्या काळ्यामधून हिरवे उगवते. पिकलेले शेत पाहून तर सोनेच पिकले, असे वाटते. धरतीची माया असीम असल्याची साक्ष निसर्गकन्या बहिणाबाईला केव्हाच पटलेली आहे. सगळ्या दुनियेचे पोट भरण्याचे सामर्थ्य त्या धरतीच्या मायेत आहे. बहिणाबाईचे निसर्गावर जसे प्रेम, तसेच शेतीभातीवर.

बहिणाबाईंचे जीवन धरतीमातेशी, निसर्गाशी एकरुप झालेले होते, तिला हे दृश्यपाहून किती कौतुक वाटले असेल गहिवरुन आले असेल! तो गहिवर पुढील काव्याचे रुप घेऊन प्रकटला आहे.

'अशी धरत्रीची माया

अरे तिले नही सीमा

दुनियाचे सर्वे पोट

तिच्यामंधी झाले जमा'

ज्या धरती मातेच्या पोटातून वर आलेल्या पिकाने साऱ्या दुनियेचे पोट भरते. ती ही धरती! ज्या धरतीत एक दाणा पेरला की त्याचे अनेक दाणे ती करुन देते. आणि देवाची अजब जादुगिरी प्रकट करते, ती ही धरती. ज्या धरतीवर सृजन-विसर्जनाचा खेळ नित्य चालतो, ती ही धरती!

बहिणाबाईच्या कविता वाचताना रवीद्रनाथांची 'श्यामली' आठवते. त्यांना स्वतःला वास्तू बनविण्याचा छंद होता. त्यांच्या शांतिनिकेतनात त्यांनी अखेरच्या काळात बांधलेली एक मातीची कुटिया आहे. तिचे नाव 'श्यामली' सायंकाळ होत असतांना ह्दयात आलेले काव्य म्हणजे 'श्यामली' सायंकाळच्या वास्तव्यासाठी बनवलेली ही वास्तू ज्या मातीपासून बनवली आहे त्या मातीत सारे जीवनातले सुख-दुःख सामावून जाते. ती ही माती! तिचे माहात्म्य भाऊरायाला सांगताना बहिणाबाई मोठ्या मायेने म्हणतात

'अशी भाग्यवंत माय

भाऊरायाची जमीन

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 04) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

वाडवडिलांचे देनं

राखी ठेव रे वतनं'

- **समारोप -**

प्रस्तुत शोधनिबंधात बहिणाबाईंच्या कृषिविषयक कवितांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. कृषिविषयक कवितांचे नाते बहिणाबाईंच्या शेतकरी जीवनाशी कसे आहे हे निवडक कवितांच्या माध्यमातून सांगितले आहे. खानदेशाच्या व शेतीच्या जाणकारीमुळेच मांडता आले बहिणाबाई जे आयुष्य जगत होत्या तेच त्यांच्या कवितेतून उमटले आहे. हे सर्व संदर्भ वाचकांना महत्वाचे वाटतील असे आहेत. कारण बहिणाबाईंच्या कविता अस्सल कृषि व मातीतीलच आहेत. वाङ्मयीन दृष्टिकोनाच्या जोडीने हा लौकिक दृष्टिकोनही आहे.

खानदेशाची भौगोलिक व भाषिक वैशिष्ट्ये लक्षात ठेवून कवितांच विवेचन केलेले आहे. बहिणाबाईंची कविता देशी गावराण आहे. तिचा आशय कविता जेथे रुजली, फुलली त्या मातीशी निगडीत आहे. भाषाही तोच सुगंध घेऊन आलेली आहे. बहिणाबाईंच्या कृषिजीवनदृष्टीतील विधायकता व प्रगल्भता ह्यांचा निसर्गाशी असलेल्या नात्याशी खोल संबंध आहे.

बहिणाबाईंच्या कविता तत्वचिंतनाच्या अंगाने जाणाऱ्या आहेत. त्यांनी कवितेत फक्त कविता शोधली नाहीत. जीवन शोधले. जीवनदृष्टी शोधली आणि स्वतःच्या रसिकतेसकट व जीवनदृष्टीसकट कृषिजीवनाचा वेध घेतला आहे. बहिणाबाईंच्या ह्या कविता मातीचेच देणे होते. या मातीत जसे बहिणाबाईंचे शब्द रुजले तसेच ते अंकुरले. त्यामुळे ग्रामीण व कृषिजीवनाची माती अधिक समृद्ध होईल असा आशावाद आहे.!

- **निष्कर्ष -**

६) बहिणाबाईंच्या कृषिविषयक कवितेत शेतकरी जीवनाची विविध वळणे कळतात.
७) शेतीच्या साधनांपासून तर पेरणी, कापणी, रगडणी व उपणणी इत्यादी शेतीच्या कष्टाच्या गोष्टींमध्ये बहिणाबाईंची प्रतिभा काव्य बघते.
८) शेतकऱ्यांनी कृषित राबताना कालबद्ध कार्यक्रम आखावा
९) बहिणाबाईंचा पंचमहाभूतांवर विश्वास होता. त्या श्रद्धाळू होत्या पण अंधश्रद्धाळू नव्हत्या.
१०) धरतीची माया असिम असल्याची साक्ष बहिणाबाईंनी काव्याच्या माध्यमातून स्पष्ट केले आहे.
११) शेतकऱ्यांचे जीवन धरतीमातेशी व निसर्गाशी एकरुप असावे.
१२) बहिणाबाईंच्या कृषिविषयक कविता देशी गावराण आहेत त्यामुळे अस्सल ग्रामीण कृषिजीवन अनुभवता येते.
१३) बहिणाबाईंची कविता रसिकांच्या भावविश्वात रुजून सातत्याने त्यांना आनंद देते.

- **संदर्भ -**

१) बहिणाबाई चौधरी - एक चिंतन - डॉ.स्नेहलता चौधरी
२) निसर्गकन्या बहिणाई - माझी आई - सोपानदेव चौधरी
३) बहिणाईची गाणी - पितांबर चौधरी
४) निसर्गकन्या - माझी बहिणाई - इंदिरा संत

Volume 8 (Special Issue 11)
April, 2018

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS IMPACT FACTOR
4.270
UGC Journal list No. 64768

१४ एप्रिल २०१८ भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंतीनिमित्त...

सामाजिक समतेचे प्रणेते - महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS IMPACT FACTOR

4.270

UGC Journal list No. 64768

Volume 8, Special Issue 11, April 2018

ISSN-2230-9578

१४ एप्रिल २०१८ भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंतीनिमित्त...

सामाजिक समतेचे प्रणेते : महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Desale
Mahila College
Nandurbar Dist. Nandurbar

Prof. Gautam Thorat
Sarvajanik Arts & Comm College
Visarwadi Dist. Nandurbar

Dr. Nishant Shende
G.T. Patil College
Nandurbar Dist. Nandurbar

Editor

Dr. R.V. Bhole

Editorial Board

Prin. Dr. A.T. Patil, Sarvajanik Arts & Comm. College, Visarwadi Dist. Nandurbar
Prin. Dr. A.S. Paithane, V.V.M.'s Arts & Comm. College, Akkalkuwa Dist. Nandurbar
Prin. Dr. D.S. Nikumbh, ASC College, Chalisgaon, Dist. Jalgaon
Dr. M.J. Raghuwanshi, Vice Principal, G.T.P.College, Nandurbar
Dr. Vijay G. Gurav, Adarsh College of Arts, Nijampur-Jaitane
Dr. Sunil V. Kuwar, T.E.S.'s Mahila College, Nandurbar
Dr. D.U. Rathod, Nandinibai College, Jalgaon
Dr. Vasudev Vale, Arts, Comm. & Science College, Pachora Dist. Jalgaon

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrvb.com Visit - www.jrdrvb.com

"सामाजिक समतेचे प्रणेते : महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर"

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	Dr. Smriti Bhosle	Dr. Ambedkar's Dalit Liberation Approach	1-4
02	प्रा.डॉ. दिलीपसिंह श. निकुंभ	समाजसुधारक : महात्मा ज्योतिबा फुले	5-8
03	प्राचार्य, डॉ एस.एस. शिंदे	डॉ.बाबासाहेबांचा जीवनपट व शैक्षणिक विचार	9-12
04	Dr. Ashok Pitambar Khairnar	Dr. Babasaheb Ambedkar on the Annihilation of Caste and Buddha's Dhamma	13-18
05	प्रा. डॉ.टी.ए. मोरे	फुले-शाहू-आंबेडकर प्रेरणा - एक दृष्टिक्षेप	19-22
06	प्रा.डॉ. प्रकाश अर्जुन भामरे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मविचार	23-26
07	प्रा. डॉ. सुरेश आर. वराडे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पत्रकारितेतील योगदान	27-30
08	प्रा.डॉ. विजय जी. गुरव	दलित साहित्य के प्रेरणास्त्रोत : महात्मा जोतीराव फुले	31-33
09	डॉ.विजया विनायक पाटील	स्त्रीयांविषयक कायदे निर्मितीत राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान	34-37
10	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या विधायक विचारधारेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	38-41
11	डॉ. भामरे नानाजी दगा	महात्मा फुले यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार	42-44
12	डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे	क्रांतीसूर्य महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याची चळवळ	45-48
13	प्रा.डॉ. आर.एम. साळुंके	जोतिराव फुले का हंटर कमीशन से निवेदन	49-51
14	डॉ. महेश व्ही. गांगुर्डे	म. जोतीराव फुले की ग्रंथ-संपदा	52-54
15	डॉ. भगवान सतन पाटील	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक कार्यातील योगदान	55-57
16	डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना	58-60
17	डॉ. सुनिता आत्माराम टेंगसे	राजर्षी शाहु महाराजांची आरक्षण विषयक भुमिका	61-63
18	प्रा.डॉ.बालासाहेब किलचे	भारतीय लोकशाहीची सद्यस्थिती आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	64-67
19	डॉ. चंद्रशेखर वाणी	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, विदेशात शिक्षण एक तपश्चर्या...	68-70
20	प्रा.डॉ.अंभुरे एस.डी.	छत्रपती शाहू महाराजांचे विविध कला क्षेत्र विषयक धोरण	71-73

61	प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले	दलित चळवळ	196-198
62	प्रा.गौतम बाबुलाल थोरात	महात्मा फुले यांच्या लेखनातील विशेष मूल्यांचे स्वरुप	199-201
63	डॉ. निशांत बी. शेंडे	क्रांतीबा जोतीराव फुले का भृणहत्या निर्मूलन कार्य	202-204
64	प्रा.डॉ.संजय राजधर महाले	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारातून झालेली सामाजिक क्रांती	205-208
65	प्रा.डॉ.दत्तराव उत्तमराव राठोड	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलितवादी दृष्टिकोणातील योगदान - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	209-211
66	प्रा.डॉ.कविता धनंजय धर्माधिकारी	सामाजिक समतेसाठी लढणारा योध्दा : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	212-215
67	Mr.Ajabrao Ravji Ingle	Dr.Babasaheb Ambedkar As The Great Reformer Of Women Empowerment	216-219
68	Mr.Sagar Daulat Patil	A Revolutionary King Chhatrapati Shahu Maharaj Contribution in Development of Education	220-224
69	Sneha Shalikram Padghan	Nibbana	225-228
70	श्रीराम दाऊतखाने	राजर्षी शाहु महाराज : अलौकीक भूपती	229-230
71	प्रा. मिलींद भारत तुळसे	मानवी हक्काची पहिली क्रांती महाडचा सत्याग्रह	231-232
72	प्रा. ए. एम. काळबांडे	नवयुग निर्माते महात्मा फुले	233-235
73	प्रा.के.एस.साळवे	दलित साहित्य आणि आंबेडकरी प्रेरणा	236-239
74	प्रा. विजय एम. घुबळे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार	240-244
75	प्रा. बबीता मनिष थुल	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना	245-249

'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारातून झालेली सामाजिक क्रांती'

प्रा.डॉ.संजय राजधर महाले (प्रमुख, मराठी विभाग)
महाराज ज.पो. वळवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
धडगाव, ता. अक्राणी, जि.नंदुरबार

- **प्रस्तावना -**

'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या तीन तत्त्वान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शैक्षणिक विचाराचे सार मांडले आहेत. त्यांनी भारताला घटनेच्या माध्यमातून लोकशाहिचा मुलमंत्र दिला. समाजक्रांती घडवून आणण्याकरिता शिक्षणक्रांती घडवून आणणे महत्वपूर्ण असल्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगितले. देशातील जातीभेदाच्या तटबंदी ढासळून टाकण्याकरिता अस्पृश्यता निर्मुलनाचे कार्य बाबासाहेबांनी केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रख्यात घटनातज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, विधीतज्ञ, राजकारणी आणि खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचे पुरस्कर्ते होते.

भारतातील धर्माधिष्ठीत समाजव्यवस्था बदलून ती मानवी मूल्याधिष्ठीत व्हावी, ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची कल्पना होती. लोकशाही बलशाली झाल्याशिवाय भारतीय समाज व राष्ट्र बलशाही होणार नाही अशी त्यांची धारणा होती. लोकशाही ही केवळ एक राजकीय यंत्रणा नाही तर ती मनाची अवस्था आहे, ते जीवनाचे एक तत्वज्ञान आहे. लोकशाही बळकट करण्यासाठी प्रत्येक घटकाने शिक्षीत होणे गरजेचे आहे. असे विचार डॉ. बाबासाहेबांनी मांडले. जनमानसात नवजागृती निर्माण करुन समताधिष्ठीत मूल्यांची जपणूक करुन त्यांनी आधुनिक भारताची निर्मिती केली. शोषीत-पीडीत समाज तसेच दलित समाजातील लोकांना सामाजिक प्रवाहामध्ये आणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक क्रांती केली.

- **उद्देश -**

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री शिक्षण विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेल्या शिक्षणाचा आढावा घेणे.
४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षणविषयक कायद्याचा अभ्यास करणे.
५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक दृष्टीकोनातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय यांचा अभ्यास करणे.

- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार -**

'शिक्षण म्हणजे परिवर्तन' हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचे मुख्य सुत्र होते. क्रांती आणि परिवर्तन हे शिक्षणाशिवाय येवूच शकणार नाही असे त्यांना वाटत होते. शिक्षण हे सामाजिक क्रांतीचे प्रभावी साधन आहे, म्हणून प्रत्येकाने शिक्षण घ्यायलाच हवे असा त्यांचा आग्रह होता. शिक्षण हाच राष्ट्रीय उन्नतीचा मूलमंत्र आहे असे त्यांचे मत होते. शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे मूलभूत साधन असून भारतीय समाजाची ती गरज आहे. अन्यायकारक समाजरचना, वर्णव्यवस्था उलथून टाकायची असेल तर शिक्षणक्रांती हा एकमेव पर्याय आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. त्यांनी आपल्या संपूर्ण जीवनात उच्चशिक्षणाला खुप महत्व दिले. उच्चशिक्षण हेच सामाजिक दुखण्यावरील उपाय होय, उच्च शिक्षणानेच आपल्या देशाचा विकास होवू शकतो असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांच्यामते, शिक्षण हे मानवाला भयमुक्त बनविते, एकता शिकविते आणि आपल्या जन्मसिद्ध हक्कांबाबत सजग करते. शिक्षण मानसाला रोजगार प्राप्त करुन देतोच त्याचप्रमाणे समाजात समानतेची भावना निर्माण करतो. शिक्षण हेच समाजपरिवर्तनाचे अंग आणि साधनही आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाची सुंदर व्याख्या केली आहे. ते म्हणतात की, "व्यक्तिला 'जाणीव' देते ते शिक्षण होय" शिक्षणाअभावी माणूस म्हणजे 'निव्वळ पशू' असे त्यांचे मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात - 'उपासमारीने शरिराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस हितबल होऊन अल्पायुषी होतो.'

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे समुदाय शिक्षणाचे महत्व जाणणारे शिक्षणतज्ञ होते. शिक्षण माणसाची शोषणातून मुक्तता करते. जीवनाची जाणीव, जगायची ओळख, मानवी महान संस्कृतीचा आनंद त्याला अनुभवता येतो. ज्या समाजात निरक्षरता, अज्ञान, शिक्षणाचा अभाव आहे तो जनसमुदाय पशुत्वाच्या पातळीवरच जगत असतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षण हे आंत्यतिक ऐहिक हिताचे वाटत होते. शिक्षणाशिवाय जीवनामध्ये दुसरे कोणतेही हीत प्राप्त करुन घेणे शक्य नाही. त्यांच्यामते सर्वप्रकारची विषमता दूर करण्यासाठी आणि सामाजिक लोकशाही

प्राप्त करुन घेण्यासाठी शिक्षण हा एक राजमार्ग आहे. सभ्यता आणि संस्कृती यांचा शिक्षण हा पाया आहे, असे त्यांचे मत होते. त्यांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण विधायक आणि रचनात्मक होता. शिक्षण हा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्रांतीचा मुलाधार आहे. असे त्यांचे मत होते. दीन-दलितांचे दैन्य संपविणारा एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणाची संधी प्रत्येकाने साधावी, संधीचा सदुपयोग हे वचन त्यांच्या जीवनशिक्षणाचे मुख्य सूत्र होते. मुलांच्या शिक्षणाबरोबरच मुलींच्या शिक्षणासाठी धडपड केली तर आपल्या समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल असे त्यांना वाटत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षण ही विकासाची पायवाट वाटत होती. विकासासाठी त्यांना स्वातंत्र्य हवे होते आणि स्वातंत्र्य हे मूल्य शिक्षणाशिवाय सापडणार नाही याची त्यांना खात्री होती. स्वावलंबनासाठी त्यांना समता हवी होती, तर स्वाभिमान प्रदान करणारी बंधुता त्यांना अभिप्रेत होती. हे सर्व शिक्षणातूनच निर्माण होईल असा त्यांचा विश्वास होता. जे माणूस घडविते ते शिक्षण असे त्यांचे मत होते. शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम शिक्षणाचा परिणाम शिल आणि चारित्र्याची निर्मिती करणे असा असावा हा त्यांचा आग्रह होता. शिक्षण हे मूल्याधिष्ठित म्हणजेच उच्चतम नैतिक आचरण निर्माण करणारे असावे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अनेक मौलिक सिद्धांत आणि विचार समाजातील प्रत्येक पीढीसाठी मार्गदर्शन दीपस्तंभासारखे आहेत. त्यांच्या शिक्षणाचा मुळ भर हा तळागाळातील दबलेल्या, शोषीतांच्या पीढीतांच्या कल्याणाचे मुळ शोधणारा होता. शिक्षणाने या देशाचा तरुण नितीमान, शिस्तप्रिय, विवेकनिष्ठ बनावा कारण ज्ञानातून व्यक्तिविकास व त्यातून राष्ट्रविकास घडतो. त्यांनी भारत धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र बनविण्यात मोलाची भूमिका पार पाडली. व्यावसायिक शिक्षण हे स्वत:च्या पायावर उभे राहायला शिकविते असे त्यांचे मत होते.

आधुनिक शिक्षणाला नवा आयाम देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर द्रष्टे शिक्षणतज्ञ होते. त्यांनी माणसाला माणूस म्हणून जगण्यास पात्र बनविले, त्यांना त्यांचा दर्जा प्राप्त करुन दिला त्यांना राष्ट्रभक्तीची शिकवण दिली. समता, स्वातंत्र्य व बंधुप्रेम यांचे खरे अर्थ समजावून सांगून भारतीय संविधान देशाला समर्पीत केले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना जीवनवादी, शास्त्रीय मानवतावादी, समाजहीतकारी, शिल आणि प्रज्ञा यांचा सुवर्णसंगम साधणारे शिक्षण अभिप्रेत होते.

गौतम बुद्धांच्या तत्वज्ञानानुसार 'जनतेच्या सेवेला आपले आयुष्य वाहिलेला आणि त्यांचा मित्र, मार्गदर्शक आणि तत्वज्ञ असलेला एक समाज सेवक असावा.' असा पुरुष हवा होता. त्याच प्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका समाजशिक्षकाची, तत्त्वज्ञानाची विचारवंत नेत्याची, समाजाची दु:खे आपलीशी करणाऱ्या प्रेमळ पित्याची होती. ज्यावेळी त्यांनी समतेसाठी लढा सुरु केला तेव्हा त्यांना समाज प्रबोधनाची गरज वाटत होती. त्यासाठी त्यांनी वर्तमानपत्राची गरज आहे हे ओळखले. परंतु ज्यांचे प्रबोधन करायचे तो अस्पृश्य समाज बहुतांशी निरक्षर होता. आणि दारिद्र्य रेषेखालीचे परावलंबी जीवन जगत होता. त्यांच्या पर्यंत मुद्रांकित साहित्याद्वारे आपले विचार पोहचविणे शक्य होते. पण अज्ञानाच्या अंधकारात चाचपडणारा हा प्रचंड समाज वाचक म्हणून तयार होण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी "शिका, लढा व संघटित व्हा" हा मंत्र आचरणात आणण्याकरिता जोतिबा फुल्यांच्या मदतीने शाळा सुरु करण्याचा उपक्रम हाती घेतला. 'विद्येविना मती गेली' हे जाणून जनसामान्यात विद्येची प्रेरणा जागृत केली. अस्पृश्यांच्या हिताची चर्चा करण्यासाठी त्यांच्यावर होणारा अन्याय, अत्याचार सरकारपुढे मांडण्यासाठी समाज प्रबोधन होणे त्यातुन परिवर्तनाचा विचार रुजविणे ही भूमिका वठविण्यासाठी शाहू महाराजांच्या आर्थिक सहकार्याने ३९ जानेवारी १९२० ला 'मुकनायक' या वृत्तपत्राचा पहिला अंक प्रकाशित झाला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकारांनी आपल्या 'मुकनायक' वृत्तपत्रातून व इतर नियतकालिकामधून शैक्षणिक विचार मांडले आहेत. अस्पृश्य समाजातून शिक्षण घेत असलेल्या कडू अनुभवांचे वर्णन त्यांनी आपल्या शैक्षणिक विचारात केले आहे. दुसरे महायुद्ध संपताच भारतातील अस्पृश्य पदवीधरांची पहिली तुकडी उच्च शिक्षणासाठी परदेशात निघाली होती. मुंबईत तेव्हा 'शुभचिंतनाचा शुभारंभ होता' त्यावेळी विद्या कशी संपादन करावी व तिचा वापर कसा करावा यासंबंधी मार्गदर्शन करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले की, 'विजेचा गोळा कळ दाबताच जसा अंधार नष्ट करतो व स्वत:चे प्रकाशमान साम्राज्य निर्माण करतो. त्याचप्रमाणे शिक्षण संपादन केलेल्या प्रत्येक माणसाने समाजातील अज्ञान दूर करण्यासाठी उपयुक्त ठरले पाहिजे म्हणजे रेल्वे इंजिन जसे प्रथम एक-एक डबा ऐकमेकांना जोडून रेल्वेची गाडी तयार करते व नंतर ती गाडी स्वत:च वाहून नेते तसे समाजाला घडविण्याचे क्रांतीकार्य शिकलेल्या माणसाने केले पाहिजे. भारत विकसीत होण्यासाठी शिक्षीत समाजाची आवश्यकता आहे, तेव्हा हा केवळ शिकलेल्या पिढींच्याद्वारेच होऊ शकते.'

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रियांविषयी शैक्षणिक विचार -

स्त्री मुक्तीची तात्विक पार्श्वभूमी या देशात तथागत भगवान बुद्ध, कबीर, महात्मा जोतीबा फुले, राजर्षि शाहू महाराज यांच्या विचारातून, कार्य कर्तृत्वातून निर्माण झाली. डॉ. बाबासाहेबांनी या महामानवांना आदर्शस्थानी मानल्यामुळे

त्यांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोनाचा विचारांचा प्रभाव बाबासाहेबांवर खोलवर झाला होता. जागतिक पातळीवरील महिलांविषयक प्रश्नाचाही बाबासाहेबांनी सुक्ष्म अभ्यास केला होता. या सर्वामधून स्त्रियांविषयक समताधिष्ठित जाणीव आत्मसात करुन आयुष्यभर बाबासाहेबांनी स्त्री सुधारणेचा, स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा केला. एक व्यक्ती म्हणून माणूस म्हणून जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात स्त्रीला समानसंधी, समान स्वातंत्र्य, समान हक्क व समान न्याय मिळाला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. स्त्रीला सामाजिक, कौटुंबिक, धार्मिक, शैक्षणिक, व्यावसायिक, सांस्कृतिक व राजकीय क्षेत्रातही सन्मानाने आणि स्वाभिमानाने जगता-वावरता आले पाहिजे अशी त्यांची ठाम भूमिका होती.

स्त्रीच्या प्रगतीवरुनच त्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करावे असे मानणाऱ्या बाबासाहेबांनी अगदी प्रारंभापासूनच स्त्रीशिक्षणाचा आग्रह धरला. शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा हे प्रत्येक समाज बांधवाला ते आवर्जुन सांगत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जेव्हा-जेव्हा संधी मिळत गेली तेव्हा तेव्हा त्यांनी स्त्रियांचे प्रबोधन करुन त्यांना विकासासाठी व अनिष्ट चालीरिती झिडकारण्यासाठी सतत प्रोत्साहित केले. दि. २५ ते २७ डिसेंबर १९२७ रोजी झालेल्या महाड सत्याग्रह परिषदेच्या वेळी पुरुषांच्या बरोबरीने दलित स्त्रियाही प्रचंड संख्येने आल्या होत्या. त्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना समाधान वाटले. महिलांची उपस्थिती पाहून त्यांनी परिषदेच्या समारोपाच्या वेळी स्त्रियांना प्रबोधन करण्यासाठी 'अस्पृश्योन्नती आणि स्त्रियांची जबाबदारी' या विषयावर मार्मिक भाषण दिले. त्यातूनच त्यांचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन किती व्यापक होता हे लक्षात येते. ते म्हणाले होते की, "घर प्रपंचाच्या अडचणी स्त्री व पुरुषांनी मिळून सोडविल्या पाहिजे." डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या भाषणात, जुन्या चालीरितींवर स्त्रियांना प्रबोधन करतांना म्हणाले की, "तुम्ही सर्वांनी जुन्या चालीरिती सोडून दिल्या पाहिजे. तुम्ही आपल्या मुलींनाही शिक्षण दिले पाहिजे. कारण ज्ञान आणि शिक्षण ह्या गोष्टी पुरुषांसाठीच आहेत असे नाही तर त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहे. आपली पिढी जर तुम्हाला सुधारावयाची असेल तर तुम्ही मुलींना शिक्षण दिले पाहिजे." अशा अत्यंत चिंतनशील भाषणातून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी तमाम स्त्री जातीला स्वत:मध्ये परिवर्तन करण्याचे आवाहन केले. स्त्रीच समाजाची खरी उद्धारक आहे यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. विधीमंडळात काम करीत असताना १९२८ च्या जुलै महिन्यात स्त्री कामगारांच्या दृष्टीने मांडलेल्या विधेयकास त्यांनी जोरदार पाठींबा दिला. स्त्रियांनी सुधारणे त्यांना सुशिक्षीत करणे हाच त्यांचा उद्देश होता व त्या दृष्टीने त्यांनी कार्य केलेले दिसून येते.

- **हिंदु कोड बिल -**

जाती व्यवस्थेने शुद्रांवर व अस्पृश्यांवर जो अन्याय केला त्याची कल्पना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकारांना स्वानुभवाने होती. म्हणून तो अन्याय नष्ट करुन दलितांना त्यांचे राजकीय व सामाजिक हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर संघर्ष केला. १९३६ साली धर्मांतराची घोषणा केल्यानंतर त्यांनी भारतातील निरनिराळया धर्मांचा जो तौलनिक अभ्यास केला तेव्हा या देशातील स्त्रियांवर किती जाचक नियम लावेल आहेत हे प्रकर्षाने जाणवले. त्यामुळे त्यांनी स्त्रियांवरील अन्याय दूर करुन पुरुषांच्या बरोबरीने त्यांना अधिकार मिळवून देण्याचा निश्चय केला. पंडित नेहरुंनी त्यांना भारताचे पहिले कायदामंत्री बनविले तेव्हा त्यांनी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने राजकीय हक्क देणारा देशाचा राज्यघटनेचा मसुदा तयार केला. आणि महिलांना सामाजिक हक्क मिळावेत यासाठी हिंदु कोड बिलाचाही सातत्याने पाठपुरावा केला. हिंदु कायद्याचे एकत्रिकरण करण्याच्या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी १९४१ साली शासनाने बी.एन.राव यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिति नेमली होती. या समितीपुढे अखिल भारतीय महिला परिषदेने महिलांच्या ज्या मागण्या सादर केल्या त्यात वारसा, विवाह व पालकत्व यात स्त्रिया व पुरुष यांना समान अधिकार असावेत. विवाहासाठी वधू आणि वर या दोघांचीही संमती आवश्यक मानण्यात यावी. बहुपत्नित्वाला बंदी असावी आणि ठराविक परिस्थितीत घटस्फोटाचा अधिकार मान्य करण्यात यावा आदि बाबींचा समावेश होता. हिंदु कोड बिल सामाजिक सुधारणा कार्यातील महत्वाचा टप्पा होता. हे बिल नागरिकांना विशेषत: स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी आणि त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करुन घेणारे होते.

- **शैक्षणिक कार्य -**

अस्पृश्य जातींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा या उद्देशाने २४ जुलै १९२४ रोजी बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना केली. या संस्थेने विविध ठिकाणी वसतिगृहे स्थापन केली. १९४५ साली पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करुन मुंबई येथे सिद्धार्थ महाविद्यालयाची आणि १९५० साली औरंगाबाद येथे मिलींद महाविद्यालयाची स्थापना केली. या महाविद्यालयात दलित विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता यावे म्हणून वसतिगृहे सुरु केली. मुकनायक, समता, जनता, प्रबुद्ध भारत इत्यादी वृत्तपत्राद्वारे त्यांनी दलित समस्यांची साधक बाधक चर्चा करण्याचे वृत्तपत्रिय व्यासपीठ उपलब्ध करुन दिले.

- **समारोप -**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण हे वंचितांसाठी व जनसामान्यासाठी होते. त्या शिक्षणाने समान परिवर्तन व्हावे हा त्यांचा दृष्टीकोन होता. 'व्यक्तीला जाणीव करुन देणे ते शिक्षण होय.' अशी त्यांनी सोपी व्याख्या केली आहे. व्यक्तीला त्याच्या गुलामगिरीची, दारिद्र्याची व विवंचनेची जाणीव केवळ शिक्षणामुळे प्राप्त होऊ शकते. त्यांनी शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा. असा विद्यार्थ्यांना व पर्यायाने जनतेला नाराच दिला. त्यांच्या मते शिक्षण म्हणजे सर्वसामान्य माणसाचे प्रबोधन, संघटन म्हणजे जनसामान्याचे संघटन व संघर्ष म्हणजे सर्वसामान्य माणसाने प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध पुकारावयाचे बंड होय. सर्व जाती जमातीला एका समान पातळीवर आणण्यास असमानतेचे तत्व नाकारले पाहिजे व आपुलकीची वागणूक दिली पाहिजे. परंतु अजून पावेतो समाजात समानता आणण्यात शिक्षणाला यश आले नाही. त्यासाठी कठोर कायद्याची व अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे. समाजात आज शिस्तीचा अभाव दिसतो त्यामुळे विकास खुंटत चालला आहे.

शिक्षणामुळे समाजसुधारणा घडून येईल असा त्यांना विश्वास होता. त्यासाठी शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व्हावे व ते सक्तीचे करावे असा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सल्ला होता. स्त्रियांच्या दैनावस्थेवर एकमेव उपाय म्हणजे शिक्षणच होय असे त्यांना वाटे त्यांनी उच्च शिक्षण घेण्यासाठी पीपल्स एज्यूकेशन सोसायटीची स्थापना करुन गरीब, दलित व जनसामान्यांना उच्च शिक्षणाची दारे खुली केली. स्त्रियांची स्थिती सुधारावी यासाठी हिंदु कोड बिल मांडून स्त्रियांना दास्यातून मुक्तता केलेली दिसून येते.

- **निष्कर्ष -**

१) शिक्षण घेणे हा सर्वांचा महत्वपुर्ण अधिकार आहे.
२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांमुळे राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होते.
३) उच्चशिक्षणाने स्वातंत्र्य, बंधुत्व व न्याय या मूल्यांची जोपासना होते.
४) उच्चशिक्षणाने देशाच्या विकासाची गती वाढते.
५) माणसाला माणूस म्हणून जगायचे असेल तर शिक्षण महत्वाचे आहे.
६) शिक्षण हा राष्ट्राच्या उन्नतीचा मार्ग आहे.
७) शिक्षणामुळे वैचारिक क्रांती निर्माण होते.
८) महिलांचे सक्षमीकरण करायचे असल्यास शिक्षण महत्वपूर्ण आहे.
९) स्त्रियांच्या विकासाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गती आणि दिशा दिली.
१०) स्त्रियांना माणूस म्हणून जगण्याचा नवा मंत्र प्राप्त करुन दिला.

- **संदर्भ -**

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ. धनंजय कीर
२) डॉ. आंबेडकरांची भाषणे - डॉ. गंगाधर पानतावणे
३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - भालचंद्र फडके
४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन चरित्र - सौ. संजीवनी मुजुमदार
५) डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विज्ञान - डी.वाय. हाडेकर
६) भारतीय समाज आणि स्त्री - डॉ. ज्योती लाजवारे

-----------------------------*****-----------------------------

COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal List No. 64768

National Conference On

RECENT TRENDS IN LIFE SCIENCE AND ENVIRONMENTAL STUDIES

Vol. 08 • Special Issue 08 • February 2018 • ISSN 2230-9578

Editor
Dr. R. V. Bhole

Special Issue Editor
Dr. Syed Shujaut Ali

Editorial Board
Dr. Yusuf E. Patel
Dr. Irfan B. Shaikh
Dr. Hafiz M. Shaikh
Dr. Raju S. Gaware
Dr. Tanveer A. Khan

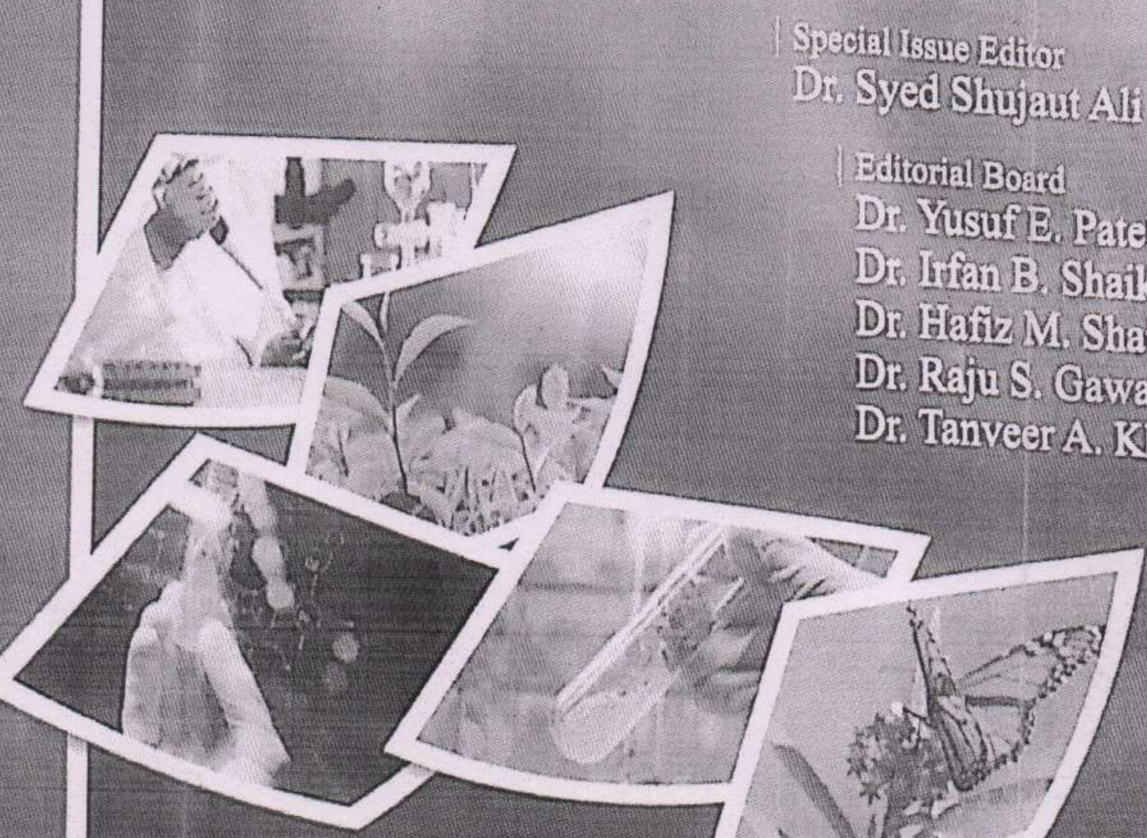

Assessment of Ground Water Quality Analysis in The Vicinity of A Dumping Site at Beed, District Beed (M.S.), India

Sairy Abdullah Bin Saleh
Department Of Zoology,
Milliya Arts, Science & Mgmt.
Science College, Beed.

S. E. Shinde
Department Of Zoology,
M. J. P.V. Arts, Commerce And Shri.V. K. K.
Science College, Dhadgaon Dist. Nandurbar

T. S. Pathan
Dept. Of Zoology
Kalikadevi Arts, Comm. & Sci. College,
Shirur (K.A.) Dist. Beed.

Abstract

Water quality is essential parameter to be studied when the overall focus is sustainable development keeping mankind at focal point. Groundwater is the major source of drinking water in rural as well as in urban areas and over 94% of the drinking water demand is met by groundwater. The present study deals with assessment of the water quality of ground water analysis in the vicinity of a dumping site at Beed. The physico-chemical characteristics were studied and analyzed during January 2011 - December 2011. Seasonal variations at eight different vicinity of a dumping site at Beed [M.S] India were observed. The results revealed that the condition of different vicinity of a dumping site at Beed in different seasons showed fluctuations in physico-chemical parameters.

Keywords: physico-chemical parameters, seasonal variations, ground water and vicinity of a dumping site.

INTRODUCTION

Water is an essential natural resource for sustaining life and environment but over the last few decades the water quality has been deteriorated due to its over exploitation. Life began in water and life is nurtured with water. There are organisms, such as anaerobes, which can survive without oxygen. But no organism can survive for any length of time without water. The crucial role of water as the trigger and sustainer of civilizations has been witnessed throughout the human history, no life without water is a common saying (Abbasi et al., 1996). Water is the most abundant and essential compound in all the living systems. Water has played a crucial role in the process of chemical evolution by facilitating the formation of living molecules from simple molecular arrangements. It is a universal solvent, and as a solvent it provides the ionic balance and nutrients, which support all forms of life.

Groundwater is an important source of water supply throughout the world. Groundwater quality estimation is a part of environment assessment and is closely related with human wellbeing. Usually the groundwater is considered as less polluted as compared to the surface water, due to the reduced exposure to the external environment. But lack of sanitation, improper waste management, have a potential to spoil the purity of the ground water leading to increased pollution levels. Hence, it has been reported that about 40% or even more disease outbreaks are attributed to be water borne in nature (Cocchi and Scalgliarini, 2005). According to UNESCO report, a majority of Indian population has no access to safe drinking water and that about 66 million people rely on un-safe ground water for consumption (Swahney, 2006). The importance of water for the life processes, its' easy availability and the nature of water, has caused uncontrolled human interventions in the natural water cycle, which has resulted in the degradation of water both qualitatively in the form of decrease in water level index and quantitatively in the form of heavy loads of pollution. These unbalanced exploitations, during the last few decades have created serious problems of water quality and quantity. It appears that if such exploitation is continued, the conditions may still worsen (Sia Su, 2008).

Quality of ground water is the resultant of all processes and reactions that act on the water from the moment it is condensed in the atmosphere to the time it is discharged by a well or a spring and varies from place to place and with the depth of the water table. Groundwater crisis is not the result of natural factors. It has been caused by human actions. The industrial effluents if not treated and properly controlled, can pollute and cause serious damage to the groundwater resources (Phiri et al., 2005). Once the contamination enters the water source it is difficult and expensive to remove them (Avnish & Saksena, 2010). In developing countries like India, around 80 % of all diseases are directly related to poor drinking water quality and unhygienic conditions (Olajire & Imeokparia, 2001). Extensive studies on groundwater quality have been carried out by various workers Joshi and Seth (2011); Majolagbe et al., (2011); Memon et al., (2011); Jameel et al., (2011); Raju et al., (2009); Gupta et al.,(2009); Reddy et al., (2011).

Review on the literature showed that no studies have been undertaken in the study area in regard to physico-chemical characteristics of water yet. The present investigation has been undertaken to assess the water quality of ground water analysis in the vicinity of a dumping site at Beed, [M.S] India.

MATERIAL AND METHODS

Water samples were collected from the dug wells and bore wells, around the dumping site. The sampling stations were at a minimum of 500 meters distance from each other. The area selected was of about 1 Km radius from the dumping ground at Jirewadi. The sampling stations were divided in core zone (approximately 1km.) and buffer zone (area after the core zone). The sampling was carried out in the mid of every season i.e. Summer (In the month of May), Monsoon (In the month of August) and Winter (in

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता

Jan. To March 2018
Issue-23, Vol-05

Date of Publication
31 March 2018

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले
-महात्मा ज्योतीराव फुले

PRINCIPAL
A.S.S.P.Mandal's
Maharaj J.P.Valvi Arts,Comm.,&
Shri.V.K.Kulkarni Science College
Dhadgaon Tal.Akrani Dist.Nandurba

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) Alekar's Contribution to Symbolism in the ......
Manish Gomase || 09

02) women and poverty :- a seminar paper
Jahangir Alam || 13

03) E-Business - Challenges and Opportunities
Dr. Narendra K. Nagpure || 15

04) "Over all Impact of FDI on Indian Economy"
Dr. Nakka Rinku Venkatesh, || 18

05) STUDY ON HYDROLOGICAL PARAMETERS OF LAKE ECOSYSTEM
Dr. Sagarika Nayak || 21

06) Language and diction in Kamala Das's Poetry
Dr. Balasaheb G. Pawar || 26

07) A Study on Investors Behavior towards ....
Dr. Ramanjee || 30

08) Networked Youth of Kolkata: A Sociological ....
Deepika Singh || 34

09) The Role of Distrct Hoshiarpur in Freedom Struggle of India
Gurwinder Singh || 41

10) FINANCIAL AND NON FINANCIAL PROBLEMS OF MICRO .....
M. Ragavi, Dr. (Mrs.) J. MARY SUGANHI BAI || 48

11) Usage of E-Resources in Management Colleges of Delhi ......
Anil Kumar, Dr. Durga Prasad, Dr. Satyaprakash Singh || 54

12) A Comprehensive framework on Interactive Marketing in ......
Abhishek Job, Dr. Vaneeta Aggarwal || 60

13) A Study of Teaching Learning Process at M.Ed. Level
Dr. Atul I.Kanaiya || 66

43

Analysis of water quality using physicochemical parameters in lower manair reservoir of Karimnagar district, Andhra Pradesh, international journal of environmental sciences.3 (1),Pp- 369-378.

Peter, S. and Sreedevi, C. (2013). Qualitative evaluation of Sasthamkotta lake, international journal of innovative research in science, engineering and technology. **2**, Pp- 4675-4684.

Rather, S. A. Bhat, S. A. and Pandit, A. K. (2001). Water quality of Hokarsar, a typical Wetland of Kashmir, journal of research and development, **1**, Pp- 36-43.

Smitha, (2013). Physico-chemical analysis of the fresh water at river Kapila, Nanjangudu industrial area, Mysore, India, international research journal of environment sciences, **2**, Pp- 59-65.

Thirupathaiah, M., Samatha, C.H. and Chintha, S. (2012). Analysis of water quality using physico-chemical parameters in lower manair reservoir of Karimnagar district, Andhra Pradesh, international journal of environmental sciences. **3**(1), Pp-172-180.

Uduma, A.U. (2014). Physicochemical analysis of the quality of sachet water consumed in kano metropolis, American journal of environment, Energy and Power Research, **2**,Pp- 1-10.

Verma, P., Chandawat, D., Gupta, U., and Solanki. H.A. (2012). Water quality analysis of an organically polluted lake by investigating different physical and chemical parameters, international journal of research in chemistry and environment, **2**, Pp-105-112.

Welch, P.S. (1963). Limnology MC. Graw Hill Book CO., New York.

Rajashekhar, M., Vijaykumar, K. and Zeba, P. (2009). Zooplankton diversity of three freshwater lakes with relation to trophic status, Gulbarga district, 196 North-East Karnataka, South India, International journal of systems biology, **1**(2),Pp-32-37.

06

Language and diction in Kamala Das's Poetry

Dr. Balasaheb G. Pawar
Head, Department of English
Maharaj J. P. Valvi Arts, Sci & Comm college,
Dhadgaon, Tal- Dhadgaon, Dist-Nandurbar

****

Poetry in the ultimate analysis, is the art of using words in unexpected combinations. The poet is in a situation in language. The felicity with which he forges an instrument adequate to his needs and creates memorable phrases, is one of the surest tests of his greatness. The lines from Kamala Das's 'An Introduction' come in handy to the critics whenever they want to make positions clear about the use of an alien medium in Indian Poetry in English. They seem to overlook the fact that the medium has never bothered Kamala Das overmuch, nor does she pay any heed to the controversies ranging round it in many quarters. Admittedly, a poet chooses a particular medium only when he is fully conversant with it. In her replies to the questionnaire of P.Lal in The Miscellany regarding the viability of English as a medium of poetic communication, she poses a counter question which is as relevant as it is emphatic: 'Why in English', says she, 'is a silly question. It is like asking us why we do not write in Swahili or serbocroate. English being the most familiar, we use it. That is all'[1]. Kamala Das's choice of medium is, by no means, a deliberate one. It reveals her total self and she achieves her perfect expression in it. 'An Introduction' offers neither an excuse for writing nor a poetic manifesto: it is vitally related to her urges and aspirations and registers the graph of her growth and consciousness, love and despair, and all that

she can do with the English language: 'I am Indian, very brown, born in Malabar, I speak three languages, write in two, dream in one. Don't write in English, they said, English is not your mother-tongue. Why not leave Me alone, critics, friends, visiting cousins, Every one of you? Why not speak in Any language I like? The language I speak Becomes mine, its distortions, its queerness All mine, mine alone. It is half-English, half-Indian, funny perhaps, but it is honest, it is haman as I am human, don't you see? It voices my joys, my longings, my Hopes, and it is useful to me as cawing Is to cows or roaring to the lions, it Is human speech, the speech of the mind that is Here and not there, a mind that sees and hears and Is aware Not the deaf, blind speech of trees in storm or of monsoon clouds or of rain or the Incoherent mutterings of the blazing Funeral Pyre'[2]. Kamala Das presents a new aesthetic in poetic terms. But the full import of the line – 'I speak three languages, write in Two dream in One'- is not quite clear to us. True, she is bilingual writing novels in Malayalam and poetry in English. What, then, is the language of her dreams is not known. Be it her mother-tongue or any other language. She is equally at home in English, her chosen medium of poetic communication. She recognises its immense possibilities to bear the various shades and nuances of feelings, its vast storehouse of emotional analogues and other equivalents. It is as useful and natural to her as cawing is to the cows or roaring to the lions. She transmutes her 'joys', 'longings' and 'hopes' into a sensitive and plastic mould of English, 'the speech of the mind'. These lines express her 'claim of autonomy'[3]. What she says is more important to her than the medium in which she says it. She confirms the view that the choice of medium is only of marginal significance since a genuine poet does not choose to write in a language which he is not fully conversant with. Kamala Das shows it in her poetry that her thought has been adequately contained in her words. Suresh Kohli observes: 'An Introduction is vitally communicative is as much a comment on the poem as an indication of Mrs Das's use of language which is not her mother-tongue'[4].

Kamala Das's aesthetic vision is equally well conveyed in her poem 'Without a Pause'. There is no gap between the occurrence of an idea and its execution in words. Experiences are followed by words and they, in consequence, create an atmosphere and mood in the poems. They express the delight and shake off the sorrows in the moments of loss as we find in 'Without a Pause'. Realising that words alone are certain good, the natural resort that the poet takes to is expression. It gives her the courage to face the odds of life. With the occurrence of ideas, words also occur on the finger tips of Kamala Das. Quite unlike Nissim Ezekiel's and T.S.Eliot's view that the artist spends a whole lifetime trying to learn to use words. Kamala Das does not speculate for words as Eliot does. However, it does not mean that her idiom has not matured or that her diction has not mellowed through years. In one of her later poems, 'The Cart Horse', she acknowledges the inadequacy of words to carry the burden of her nightmarish experience any further. The idiom has not failed the poet in the moments of dire necessity. If anything, it is only the exhaustion of a long undergone penance borne by words and a desire to take a long breath of relief that besets her occasionally. With the intensity of experience, the poet sometimes prefers to be inarticulate – working with dashes, repetitions and ellipses. It is just possible in the case of Kamala Das that the monotonous experience of love and hate might have exhausted her linguistic freshness and vitality. But it is significant to mark that the poet has discovered various ways of transcending her tiresome experience in poetry. The central burden remains the same from poem to poem but nowhere does the reader find any sign of linguistic staleness and second hand treatment of words. 'With Words', she says, 'I

had destroyed my life. I had used them like swords in what was meant to be a purification dance, but blood wasunwittingly shed'[5]. The creative process to her is a feat to unfold the mishaps of an ordinary life in an extraordinary way and to come out of it pure and tranquil. Her confessional mode, however, accounts for her urgency of expression and resort to a set of idiom – informal, neutral and imbued with colloquial overtones. Her poetry offers an obvious contrast to the poetry of Sri Aurobindo and Sarojini Naidu in Savitri and The Sceptred Flute respectively,where words are splendid and glittering, conceived upon a gigantic scale. Kamala Das's poetic diction has nothing to do with philosophical musings or religious chants. Nor does she wield her instrument to compose songs of love or of nature. It is no pandora's box, but a cluster of simple counters emotionally charged and, at, times, transformed into emotions themselves. She is unlike the modernists whose dislocated syntax startles us as much as their poetic apprehensions puzzle. Kamala Das does not make experiments with words but only imparts a personal touch to them. Diction is not a tool in her hands but a poetic medium, pure and simple.

With the limitation of her theme, Kamala Das is not much imaginative, but it is also true that her imaginative use of words makes all the difference. Her experience as well as the poetic medium thrive with vigour and become concrete to the core. The words and metaphors emerge effortlessly and coalesce with emotions. They work synergically on the various planes of our sensations, as is evident from the following lines:

'Days when my bed gave No rest, but like a troubled sea Tossed me on It's waves, and how I groaned And Moaned And constantly yearned for a man from another town'[6] Here, the verbs 'tossed' and 'groaned and moaned' create the desired effect since their figurative quality enacts the central experience very well. The sense of the poet's suffering and her restlessness are best conveyed by the word 'tossed'. It gains in effect following the image of the sea that perfects the idea of tossing on the waves. The suffering is made still more real with the words 'groaned and moaned'. These words have a sensory effect and the pain, apart from being experienced, appears to be voiced as well. It is the natural consequence of the effects created by the preceding words. Such uses are frequent in many poems.

The other remarkable quality of Kamala Das is that her diction is commonplace and the words appear to be conceived on the spur of the moment though they arise from 'somewhere deep within'. She does not go to the past masters for her idiom but relies exclusively on her own emotions. It is the type of poetry that takes its life from people's speech and in turn gives life to it. The practising Indian poets in English and critics may well discern in her poetry the heightening of the common speech to a point where the dividing line between the spoken language and the poetry is obliterated. There are, in effect, no poetic or unpoetic words in Kamala Das, but words – informal, simple bare, echoic and metaphoric. She is not a conscious craftsman or an artist in words but one who recognises by instincts her alphabets, syllables and syntax.

Words are always neutral, colourless, until they are used in an emotive way in poetry. The words and metaphors of Kamala Das pulsate with life since they embody feelings and not thoughts. Her language in comparison to that of her fellow poets is distinct for its emotional overtones and imaginative rendering of the words and metaphors. She uses the words with their accepted meaning and import. The search for novelty is not the condition of vitality in her language. She says: 'it is not essential that a good poet should change and recreate the language. But some words when used by a poet are seen to change and acquire a different meaning. Every good writer is a sculptor with

words. An artist has the right to do what he thinks best with his material. This right he acquires gradually with experience'[7]. Kamala Das is no conscious aesthetician but the formulations being that of a poet are the by-products of her private poetry workshop. Like all other poet-critics, she singularly adheres to them in her practice of poetry.

In view of Kamala Das's supreme artistry in the use of diction and syntax, it does not seem proper to suggest that her poetry is 'full of syntactic and linguistic defects'[8]. Moreover there is nothing to supplement this charge put forward by C.Paul Verghese. The method of Kamala Das is different from those of others who wait for the poems to emerge from the smithy of her consciousness. This process naturally demands maturity of a rare sort, of form and value, or so to say of syllables, words, syntax, metaphors and their place in the total design which is the poem. Her strength emanates from her personality, it cannot be denied that her idiom is chiselled and her phrasing has its own intrinsic worth and vitality. Verily, poetry and personality are inextricably linked in her. It is her feeling for words that shapes her individual idiom. It is the direct acquisition of one who has suffered endlessly and come to terms with words this is what distinguishes her from all other fellow indian poets in English even if they do not imitate the strange English Gods, conform more or less to the norms of the English language. Their idiom is not much different from that being currently used in English speaking countries. The only discriminating feature is that though the native reactions to the various emotional states in an alien medium are hard to express, yet a major poet like Kamala Das succeeds in wrenching the medium to such an extent that it can mirror the inner world of her feelings. By and large, the poets writing in English are so-well versed in this language that one can hardly expect any idiosyncrasies or false notes to mar their style. To give an indian turn to a phrase or create an indian rhythm can never be the chief occupation of a poet, and Kamala Das is no exception to it. She is chiefly preoccupied with exploring the potentialities of a language to bear the burden of a very different type of sensibility. When she says that her language is half-Indian and half-English, she merely affirms that her language is the concrete manifestation of emotions capable of expressing the typically Indian 'joys' and 'longings' which are 'funny' but 'honest', queer but natural. Viewed in this light, the use of English language has never been the primary concern of Kamala Das; it is the emotion that occupies her all the time and she must find verbal equivalents to give it a voice and a name. She does not alter or modify rather she accepts the traditional norms of the language so as to make it new in the white heat of her passion and feelings. The ellipses suggest her both the pains and joys of living the last of the days together. In a nutshell, these are some of the most expressive devices for communicating the real sense of suffering. The poet makes a virtue of them instead of regarding them as mere contrivances. Since there is no abstract design of thought, the language keeps clear of abstractions, as it also does of intellectual patterns, experimental forms, or queer linguistic constructions.

Kamala Das succeeds well in creating a particular tone and effect. Her reactions to emotions are characteristic of her background of values. Her individuality lies in creating a queer combination of indigenous material and a foreign medium. Eliot creates a thin distinction between thinking a feeling in a language. It is easier, says he, 'to think in a foreign language than it is to feel in it'[9]. By choosing English as the medium of her poetry rather than Malayalam in which she prefers to write prose, she has made this distinction insignificant in her own case. Kamala Das establishes an instant relationship with her readers for the simple

reason that she is unassuming and unpretentious in her use of words. She is less an artist than a human being, with the same sorrows that we have, with the same instinct to cry as we do. Indeed, she has come very close to writing the poetry of concrete universals.

References –

1) The miscellany, No.32, April, 1969, xxxviii

2) Kamala Das, Summer in Calcutta, New Delhi, 1965, p-59

3) K.R.S.Iyengar, Indian Writing in English, p-678

4) Suresh Kohli, 'The Poetic Craft of Kamala Das', Thought, vol.xx, No.11 march 16, 1968, p-17

5) Kamala Das, My Story, p-180

6) Kamala Das, Summer in Calcutta, New Delhi, 1965, p-16

7) The miscellany, No.32, April, 1969, xxiv

8) C.Paul Verghese, Problems of Indian Creative Writer in English, 1971, p-90

9) T.S.Eliot, On Poetry and Poets, London 1969, p-19

❑❑❑

PRINCIPAL
A.S.S.P.Mandal's
Maharaj J.P.Valvi Arts,Comm.,&
Shri.V.K.Kulkarni Science College
Dhadgaon Tal.Akrani Dist Nandurba

07

A Study on Investors Behavior towards the Investment Alternatives inMysore City

Dr. Ramanjee
Faculty of Economics
AES National College,
Gauribidanur, Karnataka.

****

ABSTRACT:

The study discusses about the behavior of investors towards the various investment alternatives with special reference to Mysore city. The sampling method used was the convenient sampling method with sample size as 200. The tool used for data collection is questionnaire. The tools used for the purpose of analysis are simple percentage analysis & ranking method.

It is concluded from the study that the investors are monitoring their investments on a weekly basis. The prime most important objective of the sample investors is return factor. The investors are making their investments on a medium term basis. The sample investors are considering liquidity as the important factor before making their investments. The front runner for the investors to make their investment is friends.

The respondents had chosen negotiable securities as their first preference The second place is occupied by non negotiable securities followed by real assets. The fourth, fifth & sixth places are occupied by Mutual funds, tax sheltered schemes & life insurance respectively.

In case of ranking for the objectives the respondents had chosen hedging against inflation as their first preference. The second

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April 2018, Issue-46, Vol-01

Date of Publication
30 April 2018

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat
(M.A. Ph.D.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with OKEN Scanner

14) REGIONAL ECONOMIC COOPERATION IN ASIA
Dr. Mukesh Srivastava & Dr. Shashi Kant Tripathi, Lucknow || 67

15) लोकबंधाचे स्वरूप
प्रा .दांगट शुभांगी सुभाष, अहमदनगर || 72

16) घ्आनंद यादव यांची कविता : मळ्याची माती
प्रा. डॉ. मारोती माधवराव घुगे,जालना || 76

17) आदिवासी कातकरींची वाद्य साधने
प्रा.मारोती जी. लोणे., जि. रायगड || 78

18) शेती विकासातील सिंचनाची भूमिका
प्रा. व्यंकटेश काळूराम मदनुरे, जि. नांदेड || 80

19) धनगर समाजाचे पारंपारिक व्यवसाय आणि पर्यावरण संतुलन
डॉ. एस. एस. कावळे,चंद्रपूर, पंकज एन. बेंदेवार, गडचिरोली. || 82

20) लोकवाङ्मय - रचना प्रकार बंध
डॉ. पोपट सिनारे, अहमदनगर || 85

21) गडचिरोली जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बॅंकेच्या अल्पमुदत कृषी कर्ज वसुली.....
डॉ. एस. एन. बुटे, पंकज प्रभाकर नरूले, गडचिरोली. || 87

22) आदिवासी स्वातंत्र्यवीर गुमानसिंग नाईक
डॉ. केशव आत्माराम पावरा, नंदुरबार || 89

23) जीएसटी करदरातील नवीन समायाजने— सविस्तर आढावा
प्रा.रिता आर.राऊत,भंडारा. || 091

24) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भाषणातून उच्चशिक्षण घेणाज्या युवकांचे प्रबोधन
प्रा. डॉ. संजय जिभाऊ पाटील. धुळे & प्रा. यशवंत किसन शिरसाठ, नंदुरबार || 94

25) आदिवासी एवं सामान्य क्षेत्रों के किशोरों में जन्मक्रम के आधार पर.....
श्रीमती मनीषा आर्य, || 97

26) गाँधीजी का सत्य, अहिंसा एवं सत्याग्रह
डा० मनमीत कौर, बरेली (उ०प्र०) || 100

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

कमी वसुली आणि वाढत्या थकबाकीची कारणमीमांसा/ निष्कर्ष

सबंधित बँक अधिकारी, वसुली अधिकारी, प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांचे सचिव, लाभार्थी शेतकरी इत्यादींच्या संपर्कातुन कमी वसुली व वाढती थकबाकीबाबत पुढील कारणे निदर्शनास येतात.

१) असमाधानकारक पर्जन्य आणि नापिकी परिस्थिती

२) आदानांच्या वाढत्या किंमती आणि कश्षी मालाच्या कमी किंमती

३) शासकीय धोरणे

४) प्राथमिक कश्षी सहकारी संस्थांचे गैरव्यवस्थापन

५) पीक नियोजनाचा अभाव

६) कर्ज वसुलीसाठी सक्तीच्या मार्गाचा अवलंब नाही

७) कर्ज पुरवठा पुरेसा आणि वेळेवर होत नाही

८) बॅंकेचा प्रथम व्याजदर वसुल करण्याचा दृष्टीकोण.

संदर्भ ग्रंथ

डॉ. शरचंद्र कोपर्डेकर, डॉ. सी. जे. जोशी, सहकार परिचय, हिमालया पब्लिशिंग, मुंबई.

गडचिरोली जिल्हा मध्यवर्ती सह. बँक लि. गडचिरोली 'अल्प मुदत कर्ज धोरण' (मार्गदर्शिका)

श्री. के.डी देवगडे, गडचिरोली जिल्हयातील सहकारी चळवळ एक दृष्टीक्षेप.

प्रा. आर.के. दातीर — सहकारी कृषी पतपुरवठयाचे मूल्यमापन, नाशिक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि. नाशिकचा घटक अभ्यास. (पिएच.डी. शोधप्रबंध)

□□□

22

आदिवासी स्वातंत्र्यवीर गुमानसिंग नाईक

डॉ. केशव आत्माराम पावरा
म.ज.पो. वळवी कला, वाणिज्य व
श्री. वि. कृ. कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय,
धडगांव, जि. नंदुरबार

****

सातपुड्यातील भिल्ल नायक डोंगरदऱ्यांतून जाणारे व्यापारी व वाटसरु यांच्यावर कर आकारीत होते. सन १८१८ च्या सुमारास गुमानसिंग हा सेंधवा रस्त्याचा प्रमुख रखवालदार होता. त्याच्याकडे ५०० भिल्लांची टोळी होती. त्याचा प्रभाव लक्षात घेऊन कॅ. जॉनब्रिजने त्याला पेन्शन देण्याचे कबूल केले, तरी देखील तो २५ घोडेस्वार आणि २०० भिलांची फौज१ बाळगून होता.' हे सर्व घोडे लुटमार करुन मिळविले होते. गुमानसिंग नाईक हा सन १८५७ च्या स्वातंत्र्य युध्दात गाजलेला ख्वाज्या नाईक किंवा काजीसिंग नाईक याचा बाप होय.

सन १८१८च्या दरम्यान जे वजनदान भिल्ल नायक होते. त्यापैकी गुमानसिंग नाईक हे एक होते. सेंधवा, पळासनेर व थाळनेर या भागात त्याचा खूप दरारा होता. होळकरांनी नेमलेला हा सेंधवा, घाटाचा एक पारंपरिक रखवालदार होता.२ अहिल्याबाई होळकरांच्या काळापासून सेंधवा घाटाच्या रखवालीचे काम वंश परंपरेने त्याच्याकडे आलेले आहे, असा त्याचा दावा होता. इंग्रजांनी [illegible]A Wild beast in the satpuda hills' असे केले आहे.३ पेशवाई बुडाल्या नंतर आणि महिंदपूरच्या लढाईनंतर इ ालेल्या करारानुसार खानदेशाचा ताबा होळकरांकडून इंग्रजांकडे आला व कॅप्टन जॉन ब्रिग्ज हे खानदेशचे पहिले कलेक्टर व पॉलिटीकल एजंट म्हणून नेमले गेले. त्याकाळी भिल्लांचा जास्त दबाव असलेले कुकरमुंडा हे महत्त्वाचे ठाणे होते म्हणून प्रथम जॉन ब्रिग्ज याची नेमणूक कुकरमुंडा येथे झाली होती. त्यांनी खानदेशातील भिल्लांच्या परिस्थितीचा बारकाईने अभ्यास केला व भिल्लांबद्दल सुरुवातीपासुन त्यांनी विधायक दृष्टीकोन ठेवला. तरी देखील खान्देशातील अनियंत्रीत भिल्ल नायकांचा बंदोबस्त

Scanned with OKEN Scanner

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area® International Research journal | April 2018 Issue-46, Vol-01 |

करतांना त्यांचा खूप त्रास झाला.४

दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात भिल्ल टोळ्यांवर अन्याय झाले होते. टोळी प्रमुखांची जहागीरी व गावे दुसऱ्या बाजीरावाने जप्त केली होती५ म्हणून त्यावेळी बॉम्बे प्रेसिडेंटचे गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एलफिस्टन यांच्याशी सल्लामसलत करुन खानदेशातील भिल्लांना नियंत्रणात आणून त्यांचे पुनर्वसन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. बळाचा वापर करुन भिल्ल नायकांना नमवता येत नाही हे त्यांच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी या लोकांना विश्वासात घेऊन त्यांच्या बरोबर कौल करार करुन त्यांना काही गावे इनाम देऊन किंवा वार्षिक तनखा ठरवून त्याच्या बदल्यात त्यांच्यावर त्यांच्याच लोकांचा बंदोबस्त करण्याचे काम सोपवले. त्यांच्यावर जंगलातील, घाटातून होणारी मालवाहतुक व प्रवासी वाहतूक यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी सोपविली.६

५ मार्च १८१८ रोजी कॅ. जॉनब्रिग्ज यांनी सर्व प्रथम गुमानसिंग नाईक यास कुकर मुंड्या जवळील डांगरी येथे बोलावून त्याच्याशी कौल करार केला. त्याच्या मदतीला ३० भिल्ल लोकांची तुकडी देण्यात आली. सर्व मिळून वार्षिक २००० रुपये तनखा ठरवून त्यांच्यावर सेंधवा घाटातून होणाऱ्या मालवाहतूकीच्या संरक्षणाची जबाबदारी सोपविली.७

जंगलातील घाट व खिंडींच्या रखवालीचे काम भिल्ल सरदार फारपूर्वीपासून करीत व आपल्या कामाबद्दल नाममात्र कर घेत. त्याला कब्जे कर (Kabze tax) म्हणत. या पारंपरीक कर पध्दतीत थोडा बदल करुन, इंग्रजांनी असे ठरविले की, भिल्लांनी घाट रस्त्याचे संरक्षणाचे काम करावे पण त्यांना स्वतः कर गोळा करु न देता त्यांचा मेहनताना सरकारी खजिन्यातून देण्यात यावा, सेंधवा घाट हा त्याकाळी खानदेशातून उत्तरेत जाणाऱ्या आग्रा रस्त्यावरील अत्यंत मोक्याची व धोकेदायक जागा होती. त्या जागेतून माल व प्रवासी यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी गुमानसिंग नाईकावर सोपविण्यात आली होती.

हे काम करीत असतांना स्वतः अनियंत्रित वातावरणात राहिल्याने कधी-कधी गुमानसिंगला प्रवासी किंवा माल वाहतूकदार यांच्या कडून त्याला कर घेण्याची लहर येत असे. एकदा तर त्याने अमृतराव पेशव्यांच्या माणसांकडूनही कर वसून केला होता. परंतु तो करीत असलेल्या कामाचे महत्त्व लक्षात घेऊन त्याला समज देण्यापलीकडे इंग्रजांनी जास्त त्रास दिला नाही व त्यांने देखील इंग्रजांशी केलेला कौल कराराशी इमाने ऐतबारे आपले कामचोख बजावले.

खानदेश ताब्यात आल्यावर सरुवातीला

हे स्थानिक किल्लेदार व वतनदार यांच्याशी फार कठोरपणे वागले होते. त्यांनी अनेकांना गोळ्या घालून ठार केले. हे प्रकार गुमानसिंगने स्वतः डोळ्यांनी पाहिले होते. काळाची पावले ओळखून हकनाक इंग्रजांच्या हातून फाशी जाण्यापेक्षा किंवा त्यांच्या गोळ्यांना बळी पडण्यापेक्षा नमते घेऊन इंग्रजांच्या कारभारात मदत करण्यास काय हरकत आहे. असा शहाणपणाचा विचार मनात ठेवून सन १८१८ पासून १८२३ पर्यंत गुमानसिंगने त्याला सोपविलेले काम इमानदारीने केले. अनियंत्रित भिल्ल व त्यांचे साथीदार यांना दरोडेखोरी व लुटमार या अनिष्ट गोष्टींपासून परावृत्त करुन पुनर्वसन करण्याचे एक चांगले काम इंग्रज करीत असून त्यांना आपला आपल्या बांधवांच्या भल्यासाठी मदत केली पाहिजे हा विचार त्यांच्या मनात ठसला.

घाटातून होणाऱ्या मालवाहतूकीवर देखरेख करण्याव्यतिरिक्त त्यांने आणखी एक महत्त्वाची कामगीरी केली ती म्हणजे इंग्रज व भिल्ल सरदार यांच्यातील एक दुवा म्हणून त्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली इंग्रजांचा कौल करार मान्य करुन आपला जीवनक्रम चालविण्याच्या दृष्टीने इतर भिल्लनायकांचे मन परिवर्तन करण्याचे कार्य त्याने केले. कोणालाही न जुमानता आपल्या मार्गापासून परावृत्त न होणाऱ्या रामजी नाईक व अवचित नाईक यांना पकडून इंग्रजांपुढे हजर करण्याचे जोखीमीचे कामही त्याने केले. मात्र जॉन ब्रिग्ज खानदेशातुन परत गेल्यावर गुमानसिंगाची परवड झाली असावी. जॉन ब्रिग्ज नंतर आलेल्या अधिकाऱ्यांनी गुमानसिंग व त्यांचे साथीदार यांना जाचक कायद्याखाली अडकवून मारण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे सेंधवा घाट रक्षणाचे काम करीत असतांना त्यांच्याकडून काही चुका झाल्या व तो परत लुटमार, दरोडेखोरी व व्यसनाधिनतेकडे वळला त्यामुळे त्याला अपात्र ठरवून इंग्रजांनी सेंधवा घाट रक्षणाचे काम त्याचा मुलगा खाज्या नाईक ऊर्फ काजीसिंग नाईक यांच्याकडे सोपविले.८

अशा प्रकारे सुरवातीच्या काळात गुमानसिंगने सहकार्य केले होते मात्र स्वातंत्र्यप्रिय भिल्लांना फार काळ नियंत्रणात ठेवणे कठीण होते हेच यावरुन लक्षात येते.

संदर्भ :

१. राठवा सी. सी.- शूर आम मर्द आमू अर्थात खानदेशातील अज्ञात आदिवासी वीर पुरुष-पहा- आदिरंग दिवाळी अंक १९९९ पृ. २२

२. देशपांडे

Scanned with OKEN Scanner

३. राढवा सी. सी.- पूर्वोक्त पृ.२२
४. घोडके ह. म.- महाराष्ट्र गाथा- भाग-१, राजहंस प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे. प्र. आ. २००० पृ.२०१
५. राढवा सी. सी.- पूर्वोक्त पृ.२२
६. देशपांडे ए. एम. पूर्वोक्त पृ.८५-८६
७. राढवा सी. सी. पूर्वोक्त पृ. २२-२३
८. The Gazetteer of Bombay Presidency Volume XII, Khandesh District Gazetteer, 1880, Revised Ed. 1885, Page-608

❑❑❑

23

जीएसटी करदरातील नवीन समायाजने— सविस्तर आढावा

प्रा.रिता आर.राऊत
वाणिज्य विभाग, सहायक प्राध्यापिका
यशवंतराव चव्हाण
महा. लाखांदूर जि. भंडारा.

****

प्रस्तावना

कर हे सरकारचे उत्पन्न आहे. करामध्ये आजपर्यंत वस्तु कर, सेवा कर, पथकर, आयकर, विक्री कर असे विविध कर सामान्यांच्या परिचयाचे होते. सर्वसामान्य जनतेला जीएसटीची माहिती नव्हती. तसा जीएसटी नवीन नसून जुनाच आहे. वस्तु कर आणि सेवा कर यांच्या एकत्रीकरणातून जीएसटी अस्तित्वात आली. कराच्या दोन प्रकारापैकी जीएसटी हा अप्रत्यक्ष कर कायदा आहे. 'एक देश एक कर' या तत्वाखाली जीएसटी कायदा तयार करण्यात आला. ; k djkeqGs xzkgd kojhy 25% ते ३०% कराचा ओझा कमी होईल. त्यामुळे उत्पादने स्थानिक ते आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्पर्धा करू लागतील. जीएसटी ला १९४७ नंतरचे सर्वात महत्वाचे करसुधारणा विधेयक म्हणून बघीतले जाते. ही भारताच्या कर संरचनेत सुधारणेची मोठी क्रांती आहे. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश जीएसटीच्या विविध कर आकारणी आणि सवलती मध्ये झालेल्या विविध नवीन समायोजनांचे तुलनात्मक अध्ययन करणे हा आहे.

कुळशब्द जीएसटीचा इतिहास, करदर आणि करसवलत, नवीन समायोजने

संशोधनाचे उद्देश प्रस्तुत संशोधनाचे पुढील उद्देश आहेत.

१.जीएसटीचा इतिहास जाणून घेणे.

२. चालू जीएसटीचे दर जाणून घेणे.

Recent Political Development in India

Prof. A. B. Mahajan

Dr. A. G. Jaiswal

Prof. E. S. Gedam

Scanned with OKEN Scanner

RECENT POLITICAL DEVELOPMENT IN INDIA

Chief Editor

Prof. A. B. Mahajan

Dr. A. G. Jaiswal Prof. E. S. Gedam

Arts, Commerce and Science College, Navapur

Atharva Publications

Scanned with OKEN Scanner

38. भारताच्या परराष्ट्र धोरणावरील जागतिकीकरणाचा परिणाम ...274
– *प्रा. अप्पासाहेब एस. गमे*

39. फुले, शाहू व आंबेडकरकालीन महाराष्ट्राचा राजकीय स्थितीचा अभ्यास ...279
– *प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे, प्रा. अशोक सुखदेव राठोड*

40. नक्षलवाद : भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील प्रमुख आव्हान ...284
– *डॉ. दत्तात्रय चंद्रकांत वाबळे*

41. भारतीय पक्षपद्धती ...288
– *प्रा. डॉ. उमाकांत राठोड*

42. मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय : संकल्पना ...292
– *श्रीमती मिरा शिंदे, डॉ. वंदना माहुरे*

43. नवे आर्थिक धोरण आणि समाजवाद ...298
– *डॉ. प्रा. पी. यु. नेरपगार, श्री. कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे*

44. नक्षलवाद : समस्या आणि आव्हाने ...302
– *प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे*

45. भारतीय संघराज्यातील केंद्र-राज्य संबंध ...311
(विशेष संदर्भ: १९८९-२०१६ या काळातील कलम ३५६ चा प्रयोग)
– *प्रा. डॉ. ढोबळे डी. बी*

46. मानवी हक्क : सामाजिक न्यायाची वास्तवता ...323
– *प्राचार्य डॉ. मनोहर तुकाराम पाटील*

47. कॉ. श्रीपाद डांगे यांच्या राजकीय विचारांची समर्पकता ...331
– *संजय पाटील*

48. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विकासातील योगदान ...338
– *प्रा. डॉ. सुरेंद्र मोरे, प्रा. विनय वाघ*

49. भारतातील नक्षलवादी चळवळ : सद्य:स्थिती आणि आव्हाने ...344
– *प्रा. भरत वसंतराव जाधव*

50. भारताच्या भवितव्याविषयी डॉ. आंबेडकरांचे विचार ...348
– *डॉ. राजेंद्र बंडू शेजुळ*

Scanned with OKEN Scanner

फुले, शाहू व आंबेडकरकालीन महाराष्ट्राचा राजकीय स्थितीचा अभ्यास

प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, झेड. बी. पाटील महाविद्यालय, धुळे.
प्रा. अशोक सुखदेव राठोड
राज्यशास्त्र विभाग, महाराज ज. पो. वळवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धडगांव, जि. नंदुरबार.

गोषवारा

आजच्या महाराष्ट्र जडणघडणीत प्राचीन काळापासून तर आधुनिक काळापर्यंत अनेक राजकीय व सामाजिक नेत्यांचा फार मोलाचा वाटा आहे. महाराष्ट्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा विचार केला तर असे दिसून येते की, अनेक नेत्यांनी आपले सर्वस्व पणाला लावले. तेव्हा कुठे हा महाराष्ट्राचा डोलारा उभा असलेला दिसून येतो आहे. त्यामध्ये महात्मा फुले, छत्रपती शाहु व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे फार मोठे योगदान महाराष्ट्राच्या जडणघडणीला लाभलेले आहे.

प्रस्तावना

आजच्या महाराष्ट्राच्या शासनाचा किंवा राजकारणाचा अभ्यास करण्याआधी ऐतिहासिक बाबींचा मागोवा घेणे महत्वाचे ठरते. वर्तमानकाळ हा गतकाळाला विसरुन विचारात घेतल्या जावू शकत नाही. कारण त्यावरच सामाजिक व राजकीय विकासाला गती मिळत असते.

फुले, शाहु, आंबेडकर कालीन महाराष्ट्रातील समाजाचे राजकीय जिवन कसे होते व त्यांनी आपआपल्या परीने कोणते योगदान देवून महाराष्ट्राच्या राजकीय विकासाला हातभार लावला, याचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते. सामाजिक स्थिती व राजकीय स्थिती यांची पुर्णपणे विभागणी करणे फार अवघड आहे. कारण कुठे सामाजिक कार्य झाले आणि कुठे राजकीय कार्य झाले हे निश्चित करणे कठीण असते. न्या. रानडे यांच्या मते, जो पर्यंत तुम्हाला चांगली समाजरचना उभी करता येणार नाही तेव्हा न्याय व विवेक यांचा आधार समाजरचनेला मिळेल तेव्हाच उत्कृष्ठ ठरेल.

फुले, शाहू व आंबेडकर या तिघांनी दलितासाठी व बहुजनांसाठी फार महत्वाचे कार्य केल्याचे दिसून येते. तत्कालीन समाजव्यवथेत खालच्या जातीच्या लोकांना कोणतेच स्थान दिले गेले नव्हते. त्यांना अतिशय वाईट

Scanned with OKEN Scanner

वागणुक दिली जात होती. म्हणून समाजात जो पर्यंत या वाईट चालीरिती, प्रथा, परंपरा पुर्णपणे बंद होणार नाही तोपर्यंत फुले, शाहु, आंबेडकर यांनी आपले आयुष्य झिजवले.

समाजात राजकीय व शैक्षणिक जागृती निर्माण होणे गरजेचे आहे. तरच सामाजिक स्थिती सुधारण्यास मदत होईल. म्हणून या तिन्हीही नेत्यांनी शिक्षण व राजकारण यामध्ये सुधारणा घडवून आणणे व सर्व घटकाला समान स्थान मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. म्हणूनच फुले, शाहु व आंबेडकर कालीन राजकीय स्थितीचा आढावा घेणे महत्वाचे ठरते.

संशोधन पद्धती

फुले, शाहु व आंबेडकर कालीन महाराष्ट्राच्या राजकीय स्थितीचा अभ्यास या विषयाची मांडणी करण्यासाठी उपलब्ध माहितीचा आधार घेवून वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच या विषयाची मांडणी करण्यासाठी द्वितीयक तथ्य साधनसामुग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. व विशेष संदर्भग्रंथांचा आधार घेण्यात आला आहे.

फुले शाहु व आंबेडकरकालीन महाराष्ट्राच्या राजकीय स्थितीचा अभ्यास

प्रथम फुले कालीन राजकीय स्थितीचा आढावा घेवू या. नंतर शाहुकालीन राजकीय स्थितीचा आढावा घेवू व त्यानंतर आंबेडकर कालीन राजकीय स्थितीचा आढावा घेवूया.

महात्मा फुले कालीन महाराष्ट्रातील राजकीय स्थिती

१८५८ च्या राणीच्या जाहिरनाम्याने कंपनी सरकारची सत्ता नष्ट झाली व संपुर्ण सत्ता इंग्लंडच्या राणीच्या नियंत्रणाखाली आली. तत्पुर्वी १८५७ चा राष्ट्रीय उठाव झाला होता. पण खरे पाहता त्यासाठी १८१८ मध्ये मराठेशाहीचा अस्त झाला आणि जुलूमी इंग्रजांची सत्ता अस्तित्वात आली होती. १८५८ पर्यंत भारतात दुहेरी शासन पद्धती, कायमधारा पद्धती, मालगुजारी पद्धती व रयतवारी पद्धती अंमलात होती. पुढे भारतातील सत्ता गव्हर्नर जनरल व त्यांच्या समितीच्या हाती देण्यात आली. या समितीतूनच कायदेमंडळाचे सदस्य निवडण्यात येत होते. प्रांतासाठी गव्हर्नर व त्यांची परिषद अस्तित्वात होती. जिल्हा स्तरावर कलेक्टर हे शेवटचे अधिकारी होते.

कंपनीची सत्ता संपुष्टात आल्यानंतर एक प्रकारे कायद्याचे राज्य कायद्यापुढे समानता हे तत्व स्विकारले गेले होते. पण महात्मा फुलेंच्या काळात हे तत्व प्रत्यक्षात अंमलात आणले गेले नव्हते. न्यायालये, प्रांतीय परिषद व प्रांत प्रमुख होते पण त्यांचे कार्य हे केंद्रीयभुत प्रवृत्तीचे होते. म्हणजेच एकप्रकारे शासनकर्ते जनतेकडे दुर्लक्ष करीत होते. साधारणत: भारतामध्ये आंग्ल उच्चविद्याविभुषित

Scanned with OKEN Scanner

लोकांनाच नोकरीमध्ये संधी, कायदेमंडळामध्ये सदस्यत्व मिळत असे. आणि हे लोक आपल्याच लोकांचे समस्यांचे निराकरण करीत व त्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यावर भर देत असे. बुद्धीवाद, उदारमतवाद यांचे गोडवे गाणे, ब्रिटीशाविषयी अपार निष्ठा बाळगणे व पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीचा पुरस्कार करणे एवढेच उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून ते कार्य करीत होते. खरे पाहता राजकीयदृष्ट्या स्वातंत्र्य, सर्वांना हक्क व सार्वत्रिक न्याय यांना चालना मुळीच मिळाली नव्हती.

एकंदरीत महात्मा फुलेंच्या काळातील राजकीय स्थिती अतिशय निष्क्रीय स्वरुपाची होती. पण १८८५ मध्ये सर ॲलन ह्युमच्या पुढाकाराने राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली व सामान्य जनतेच्या असंतोषाला वाचा फोडण्यासाठी प्रयत्न होवू लागले.

छत्रपती शाहू यांच्या काळातील महाराष्ट्रातील राजकीय स्थिती

राजकीय दृष्टीने महाराष्ट्रात ब्रिटीशांबरोबर ब्राम्हणांचे वर्चस्व होते. प्रशासनात, शिक्षणात, महसूल खात्यात व सर्वच कार्यालयात ब्रिटीशांबरोबर ब्राम्हणांचे वर्चस्व होते. त्यामुळे प्रशासनात आणि न्यायिक कार्यात अपप्रवृत्ती व एकाधिकारशाही पसरल्या होत्या.

पुढे १९१९ च्या कायद्याद्वारे काही प्रमाणात भारतीयांना राजकीय जिवनात सहभाग मिळविता आला. कोल्हापुरचे संस्थान सुरुवातीला ब्रिटीश अधिकारी, पार्शी मंडळी व ब्राम्हण यांच्या हातात होते. पण १८९४ मध्ये छत्रपती शाहू गादीवर बसले व त्यांनी एकाधिकारशाही, अपप्रवृत्ती व काही उच्च जातीचे वर्चस्व नष्ट करण्यास सुरुवात केली. वर्णाधिष्ठित, ब्राम्हणधिष्ठित समाजव्यवस्थेने सामान्य जनतेला गुलामगिरीत जखडले होते ते शाहुंनी ओळखले. या जखडीतून मुक्त करण्याचे त्यांनी व्रत अंगीकारले.

अस्पृश्यांना समतेची वागणुक मिळवून देण्यासाठी, नोकरीत हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी हुकुम काढले. तसेच अस्पृष्यांच्या विद्यार्थ्यांना योग्य शिक्षण घेता यावे यासाठी त्यांनी कोल्हापुर संस्थानाच्या माध्यमातून व्हिक्टोरिया बोर्डींग, उदाजी मराठा वस्तीगृह, दिगंबर जैन बोर्डींग, मुस्लीम बोर्डींग, ढोंग-चांभार बोर्डींग इ. वसतीगृहे उघडली.

शाहू महाराजांच्या राजकीय दृष्टीने विचार करतांना असे लक्षात येते की, ते राज्यनिष्ठ क्रांतीकारी होते. ते फक्त संस्थानिक म्हणून सामान्य नव्हते. त्यांनी भारतीय राजकारणाविषयी आपले ठाम मते मांडली होती.

ब्रिटीशांची सत्ता नष्ट होणे हे भारतीय जनतेसाठी घातक ठरेल कारण मूठभर पांढरपेशा समाजाच्या हातात भारताची सत्ता जाईल व ते पुन्हा बहुजनांचे

Scanned with OKEN Scanner

शोषण करतील. म्हणून जोपर्यंत बहुजन समाज सत्ता पेलण्यासाठी लायक होत नाही तोपर्यंत ब्रिटीशांची सत्ता भारतात असावी असे त्यांचे म्हणणे होते.

एकंदरीत शाहू महाराजांचा कालखंड हा १८७४ ते १९२२ असा ४८ वर्षांचा होता. या कालखंडाचा राजकीय दृष्टीने विचार करता कोल्हापुर संस्थानात काही जहाल मंडळी कार्यरत होती. मात्र ही मंडळी आपले वर्चस्व फारसे दाखवू शकली नाही. कारण महाराज हे ब्रिटीश निष्ठावंत होते त्यांना या पांढरपेशा समाजाची विशेष अशी चिड होती.

डॉ. आंबेडकरकालीन महाराष्ट्राची राजकीय स्थिती

इंग्रज भारतात आले तेव्हा मुस्लीम व हिंदु या दोन जाती मजबुत होत्या. अस्पृष्य मात्र दुर फेकला गेलेला होता. पण इंग्रजांची दृष्टी त्यांच्याकडे वळली. मात्र सत्ता कायम ठेवण्यासाठी हिंदु व मुस्लीमांचे सहकार्य इंग्रजांना आवश्यक होते. म्हणून अस्पृष्यांना विशिष्ट मर्यादिपर्यंतच त्यांनी ठेवले होते. १८९५ मध्ये लॉर्ड किचनेरने अस्पृश्यांची भरतीच बंद करुन टाकली. पण १९१७ मध्ये जर्मनीचा जोर जगावर वाढला. त्यामुळे इंग्रजांनी पुन्हा अस्पृश्यांची सैन्य भरती सुरु केली. त्यानंतर खऱ्या अर्थाने अस्पृश्यता चळवळीचे क्षेत्र वाढत गेले व ते सुद्धा राजकीय हक्काची मागणी करु लागले. एकंदरीत या काळात राजकीय दृष्टीने अस्पृश्य समाजाची स्थिती अतिशय भयावह होती.

याच काळात स्वराज्याची मागणी सुरु झाली. याचा अर्थ स्वराज्य मिळाला तर ते फक्त हिंदू लोकांच्या हाती सत्ता येणार होती. म्हणून अस्पृश्यांच्या नेत्यांनी या कल्पनेला विरोध केला होता. याच काळात अस्पृश्यांचे उद्धार करण्याचे नेतृत्व गांधीजींनी करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांना त्यात यश मिळू शकले नाही. एकंदरीत या काळातील राजकीय परिस्थिती पाहता एकजिनसी समाज व्यवस्था निर्माण होणे अवघड होते. पुढे १९०५ चा मोर्ले मिंटो कायदा, १९१९ चा मॉटग्यु चोम्सफोर्ड कायदा, १९३५ चा कायद्याद्वारे वेगळे मतदार संघ, प्रांतात द्विदल शासन पद्धती, संघराज्यात द्विदल पद्धती या कायद्यावर विश्वास ठेवून बाबासाहेबांनी आपली राजकीय निष्ठा कायम ठेवली.

आपल्या समाजाचा एकमात्र असलेल्या अस्पृश्य समाजासाठी स्वतंत्र मतदार संघ गोलमेज परिषदेत मान्य करुन घेते. पण गांधीजींचे प्राण वाचविण्यासाठी पुणे करार मान्य केला. १९४२ च्या उठावात बाबासाहेब सहभागी झाले नाहीत. कारण स्वातंत्र्यानंतर दलितांचे काय? ही चिंता त्यांना वाटत होती. पुढे घटना समिती येवून घटना निर्मितीची कामे पार पाडतांना त्यांनी अस्पृश्य बांधवांसाठी सुरक्षित जिवनाची बांधणी करुन दिली. आज याच आधारावर समताधिष्ठित समाज व्यवस्था अस्तित्वात आल्याचे दिसून येते.

Scanned with OKEN Scanner

समारोप

फुले, शाहू, आंबेडकर कालीन महाराष्ट्राच्या राजकीय स्थितीचा विचार करता त्यांचे कार्यच आजच्या महाराष्ट्राच्या बांधणीची अस्मिता आहे. आज महाराष्ट्र राज्याला संघराज्यात जे महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे त्यामध्ये फुले, शाहू, आंबेडकरांचे योगदान फार महत्वाचे ठरले आहे.

संदर्भ

१. जी.एस.भिड, एन.डी.पाटील, महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापुर.
२. डॉ.जयसिंगराव पवार, राजश्री शाहु जिवन कार्य, प्रकाशक महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी.
३. डॉ.रमेश जाधव, लोकराजा शाहु छत्रपती.
४. दायमा जगमोहन, थोर समाजसुधारक, विद्याभारती प्रकाशन, लातुर.
५. शेतकऱ्यांचा आसुड, महात्मा फुले समता प्रकाशन, नागपुर.
६. गुलामगिरी, महात्म फुले, सुधीर प्रकाशन, वर्धा.
७. सत्यशोधक महात्मा फुले, केशवराव विचावरे, १९९३.
८. आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, भा.ल.भोळे
९. आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, वा.भा.पाटील
१०. महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण, प्रा.भिवसनकर
११. एस.आर. कुमार, भारतीय राजकीय, सामाजिक विचारवंत, सुरभी प्रकाशन, औरंगाबाद.
१२. संजय नाथे, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक नाथे पब्लीकेशन, नागपुर.
१३. डॉ.सतिश ठोंबरे, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, कैलास पब्लिकेशन

Scanned with OKEN Scanner